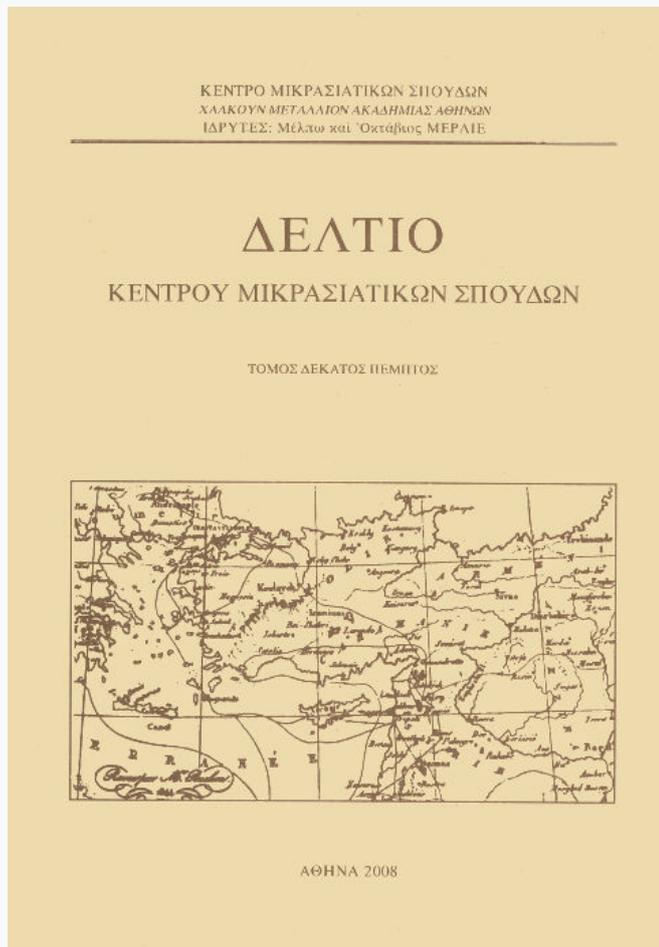

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 15 (2008)

Η ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας του Joseph Hammer von Purgstall στα Ελληνικά (1870-1874): Το ασυνεχές μεταφραστικό εγχείρημα

Ιωάννα Πετροπούλου

doi: [10.12681/deltiokms.264](https://doi.org/10.12681/deltiokms.264)

Copyright © 2015, Ιωάννα Πετροπούλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πετροπούλου Ι. (2008). Η ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας του Joseph Hammer von Purgstall στα Ελληνικά (1870-1874): Το ασυνεχές μεταφραστικό εγχείρημα. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 15, 291–324. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.264>

ΙΩΑΝΝΑ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ JOSEPH HAMMER VON PURGSTALL
ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ (1870-1874)
ΤΟ ΑΣΥΝΕΧΕΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΙΚΟ ΕΓΧΕΙΡΗΜΑ

Κατά τὸ πρῶτο ἕμιση τοῦ 19ου αἰῶνα – συγκεκριμένα στὴ δεκαετία τοῦ τριάντα – οἱ φιλαναγνώστες καὶ φιλόστορες τῆς Εὐρώπης, ἰδίως ὅσοι εἶχαν στραμμένη τὴν προσοχή τους στὴν Ἀνατολή, καὶ μάλιστα οἱ γερμανόφωνοι, ἐπιφύλαξαν θερμὴ ὑποδοχή στοῦ μεγαλειώδους πόνημα τοῦ αὐστριακοῦ Ἰωσήφ Χάμμερ τὸ τιτλοφορημένο *Geschichte des Osmanischen Reiches*¹. Ἦταν ἡ ἐποχὴ τῶν μεγαλόπνοων καὶ πολυσέλιδων συνθέσεων. Δεκάτομο, τὸ ἔργο τυπώθηκε στὴν Πέστη καὶ ὀλοκληρώθηκε σὲ μιὰ δικταετία (1827-1835). Ὁ συντάκτης του, ὁ εὐρυμαθὴς καὶ πολὺγλωσσος βαρῶνος Ἰωσήφ φὸν Χάμμερ (1774-1856), μὲ ἀνερχόμενη σταδιοδρομία στὸν διπλωματικὸ κλάδο, ἀπὸ τὶς ἀπαρχὲς τοῦ αἰῶνα κατεῖχε τὴ φήμη τοῦ διαπρεποῦς ἀνατολιστῆ. Ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἀξιώματα χρημάτισε γραμματέας τῆς Αὐστριακῆς Πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη: ἡ γνώση τοῦ πεδίου μελέτης ποὺ ἐπιλέγει ἐδράζεται σὲ σχέση αὐτοψίας μὲ τὸ ἐρευνητικὸ του ἀντικείμενο.

Δὲν θὰ λέγαμε ὅτι ὑπῆρξε ἓνας «ἄνθρωπος χωρὶς ιδιότητες». Διέθετε τὸ προνόμιο τοῦ περιηγητῆ – ἐξερεύνησε τὸν πραγματικὸ γεωγραφικὸ χῶρο ταξιδεύοντας στὴν τότε δύσβατη Ἀνατολή – ἀλλὰ καὶ στοχαστικὰ ἰχνηλάτησε τὸν χῶρο τῶν ιδεῶν. Ἡ θέση του στὴν ἐπαγγελματικὴ ἱεραρχία, συνειπικουρούμενη ἀπὸ μιὰ ἰδιάζουσα εὐρυμάθεια, τοῦ ἐξασφάλισαν τὴ δυνατότητα πρόσβασης στὶς πηγές. Στάθηκε ἰκανὸς νὰ προσεγγίσει καὶ νὰ ἀποκρυπτογραφήσει τὸ ἱστορικὸ παρελθὸν μέσα ἀπὸ ὀθωμανικὰ ἔγγραφα, ἓναν

1. *Geschichte des Osmanischen Reiches*, τόμ. I-X, C. A. Hartleben's Verlage, Pest 1827-1835.

αρχαιακό πλούτο που ἐλάνθανε ἀνεκμετάλλευτος στίς βιβλιοθήκες τῆς Δύσης.

Ἐάν καί, ὡς διπλωμάτης, θά μπορούσε νά ἀρκεστεῖ σέ ἕναν ὑψηλόβαθμο ντιλετταντισμό, καίρια ὑπῆρξε στό σημείο αὐτό ἡ συνεισφορά ἐνός δασκάλου, τοῦ Ἰωάννη Μύλλερ. Ἐκεῖνος τόν προέτρεψε, ἤδη ἀπό τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, νά ἀφιερθεῖ στήν ἱστορία τῶν ἀνατολικῶν ἐθνῶν καί νά ὑποτάξει τῇ γλωσσολογίᾳ του στόν ὑψηλότερο σκοπό τῆς ἱστοριογραφίας καί τῆς ἱστοριογραφίας.

Ἄναμφισβήτητα, ὅπως σημειώνουν τὰ Λεξικά, ὁ Χάμιερ *πρῶτος κατέστησεν εὐπρόσιτον εἰς τὴν Εὐρώπην τὴν Ἀνατολικὴν Φιλολογίαν*. Ἀκολουθώντας τὸ ρεῦμα τοῦ ὀριενταλισμοῦ ἀλλὰ καί ἐμπνεόμενος ἀπὸ μίαν ἀντίληψη διαλόγου τῶν χρόνων τοῦ Διαφωτισμοῦ, μιᾶς ὑπερθετικής, θά λέγαμε σήμερα, συμπληρωματικότητας τῶν πολιτισμῶν, ὁ αὐστριακὸς ἱστορικὸς ὄχι μόνον ἐκόμισε τὴν Ἀνατολὴν στὴ Δύση ἀλλὰ καί κάποτε λειτούργησε πρὸς τὴν ἀντίστροφη κατεύθυνση. Ἐπιχείρησε νά μετακενώσει τὰ κλασικά γράμματα σὲ ἀνατολικές γλώσσες – τὴ Δύση στὴν Ἀνατολή².

Ἡ ἐργογραφία του ἀριθμεῖ πάνω ἀπὸ διακόσιους τίτλους – ὅμως τὸ ζήτημα δὲν εἶναι ποσοτικὸ μόνον –, οἱ μεταφράσεις του ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἀραβικά, περσικά, αἰγυπτιακά, τουρκικά κείμενα δείχνουν τὸ μέγεθος ἀλλὰ καί τὴν ποιοτικὴ διάσταση τῆς ἐποπτείας.

Ἡ *Geschichte des Osmanischen Reiches*, ἡ *Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας*, ἀμέσως μετὰ τὴν πρώτη γερμανικὴ ἔκδοση, θά γνωρίζοι μιά δεύτερη, γερμανικὴ καί πάλι, ἔκδοση (1835-1836). Ὁ μνημειακὸς χαρακτήρας τῆς, τὸ πλούσιο τεκμηριωτικὸ ὕλικό που περιεῖχε ἀλλὰ καί ἡ γεωγραφικὴ τῆς ἐμβέλεια – ἡ διάδοσή τῆς ξεπερνοῦσε καί αὐτὴν τὴν πανευρωπαϊκὴν κλίμακα – ἔγιναν ἀπὸ νωρὶς ἀντικείμενο πολυειδῶν ἱστοριογραφικῶν προσεγγίσεων καί χρῆσεων.

Ἡ δεκαετία τοῦ τριάντα: Ἡ καθολικὴ ἱστορία στὸ προσκήνιο – οἱ παράλληλες τροχιές

Οἱ πρῶτες ἐνδείξεις γιὰ τὴν πρόσληψη τοῦ ὀγκώδους ἔργου στὴν ἑλληνοφρονὴ γραμματεία σημειώνονται ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ νεοσύστατου ἐθνικοῦ

2. Μεταφράζει γιὰ παράδειγμα *Τὰ εἰς ἑαυτὸν* τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου στὰ περσικά. Ἐκεῖ τὸ ὄνομα τοῦ Χάμιερ ἀποδίδεται ἑλληνικὰ γιὰ πρώτη ἴσως φορὰ στὴ δίγλωσση αὐτὴ ἔκδοση τοῦ 1831: *Μάρκου Ἀντωνίνου αὐτοκράτορος τῶν εἰς ἑαυτὸν. Βιβλία β' περσιῶσι μεθερμηνεύσαντος Ἰωσήφ Ἀμίερ*. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας ἐκ τῆς Τυπογραφίας τῆς χήρας Ἀντωνίου Στράους.

κράτους, στὸν τόπο παραγωγῆς τῆς ἴδιας τῆς Ὀθωμανικῆς Ἱστορίας, στὴ Βιέννη. Ὅπως μᾶς βεβαιώνει ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας, συμβουλευτήκε τὸ ἔργο πρὶν κἂν τυπωθεῖ ὁλόκληρο, ὅταν αὐτὸ βρισκόταν σὲ ἐμβρυακὸ ἀκόμη στάδιο, χειρόγραφο. Ὁ λαρισσαῖος ἀπόδημος ὑπῆρξε, λοιπόν, ὁ παλαιότερος γνωστὸς χρήστης τοῦ γερμανικοῦ ἔργου, ἐπίσης ἐγκατεστημένος στὴν αὐστριακὴ πρωτεύουσα, ὅπως καὶ ὁ ἀνατολιστὴς διπλωμάτης. Ἐνὸσω συνέτασσε καὶ ὁ ἴδιος τὴ δική του, πολύτομη, *Ἱστορία τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων*, βρισκόταν σὲ στενὴ συνάφεια μὲ τὸν Χάμμερ. Γνωρίζουμε ἐπομένως ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸ 1830 ὁ Κούμας χρησιμοποιεῖ συχνὰ καὶ κατὰ διάφορους τρόπους τὴ γερμανικὴ *Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας* γιὰ τὴν ἀρτίωση τοῦ ἀτομικοῦ του ἱστοριογραφικοῦ ἄθλου. Ἡ ἀπευθείας ἀντίληψη ἀπὸ τῆ γερμανικῆ ἔκδοση μὲ παράθεση ὁλόκληρων ἐμβόλιμων σελίδων τοῦ πρωτοτύπου δηλώνεται στὸν ἑλληνικὸ τίτλο ἐξαρχῆς³.

Ὁ πιστότερος καὶ συνεπέστερος ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ Κοραῆ, ὅπως τὸν χαρακτήρισε ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, μπορεῖ λοιπόν νὰ θεωρηθεῖ ὁ κατεξοχὴν εἰσηγητὴς τοῦ Χάμμερ στὸν χῶρο τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ: ὁ Κούμας ἀφιερώνει δύο σελίδες τῶν *Προλεγομένων* του στὸν αὐστριακὸ συγγραφέα, ὅπου στὴν ἐπισκόπηση τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστοριογραφίας ἀναλύνει τὴ δημιουργικὴ πορεία καθὼς καὶ τὴ φυσιογνωμία του⁴.

Στὴ δισέλιδη αὐτὴ βιογραφικὴ ἐπισκόπηση ὁ Κούμας ἀναφέρεται στὸν Ἰωσήφ Ἄμμερ, *βουλευτὴν τῆς Αὐτοκρατορικῆς Αὐλῆς καὶ Διεξημενητὴν τῶν Ἀνατολικῶν γλωσσῶν*, ὁ ὁποῖος μὲ χρώματα ἀληθινὰ καὶ ζωντανά

3. Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ δωδεκάτομου ἔργου τοῦ Κωνσταντίνου Μ. Κούμα εἶναι: *Ἱστορία τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἕως τῶν ἡμερῶν μας ἐκ παλαιῶν ἀπανθισθεῖσαν καὶ τὰ νεότερα ἐξ ἀρίστων Γερμανῶν ἱστοριογράφων ἐλευθέρως μεταφρασθεῖσαν ὑπὸ Κ. Μ. Κούμα*, Βιέννη 1830-1831. Βλ. σχετικὰ Maria A. Stassinopoulou, *Weltgeschichte im Denken eines griechischen Aufklärers Konstantinos Michail Koumas als Historiograph*, Studien zur Geschichte Südosteuropas, τόμ. 9, Φρανκφούρτη 1992, σσ. 60-61, 191-195.

4. Γιὰ πρώτη φορὰ ὁ Χάμμερ ἀπαντᾷ ὡς πηγὴ στὶς ὑποσημειώσεις τοῦ πέμπτου τόμου τῆς *Ἱστορίας* τοῦ Κούμα. Πιο ἀναλυτικά: στὸ κεφάλαιο «Οἱ Τοῦρκοι», στὸ σημεῖο πὸν περιγράφει πῶς ὁ Βαγιαζίτ νικῆθηκε ἀπὸ τὸν Ταμερλάνο, οἱ σελίδες 517 καὶ 521 παραπέμπουν στὸν πρῶτο τόμο, σ. 317, τοῦ Χάμμερ. Στὴ σελίδα 533, σὲ ὑποσημείωση, ὁ Κούμας παραπέμπει καὶ πάλι στὸν πρῶτο τόμο, σ. 559, τῆς *Geschichte*, ἐνῶ στὴ σελίδα 535 ἀντιγράφει χρυσοβούλλα δημοσιευμένα ἀπὸ τὸν Χάμμερ. Στὸν ἔκτο τόμο, σσ. λβ'-λγ', στὴν «Ἀκολουθία τῶν ἐν τῇ Α' τῶμφ διακοπέντων Προλεγομένων», ὑπάρχει ἡ ἐκτενὴς ἀναφορὰ στὸν Ἰωσήφ Ἄμμερ.

ζωγραφεί τὰς πράξεις τῶν ... Σουλτάνων ... χωρὶς νὰ φοβῆται ὁ κάλαμος του τὴν ἀλήθειαν, μηδὲ νὰ χαρίζεται ἢ εἰλικρινεῖά του εἰς κανένα ... Ὅ,τι ὑπῆρξεν ὁ Ἄγγλος Γίββων διὰ τὴν Ἱστορίαν τῶν Χριστιανῶν τοῦ Βυζαντίου ἡγεμόνων, τοῦτο θέλει ἦσθαι ἀναντιρροήτως εἰς αἰῶνας ὁ Ἄμμος διὰ τὴν Ἱστορίαν τῶν Σουλτανευσάντων εἰς τὸ Βυζάντιον⁵.

Ὅπως ἔχει ἐπισημανθεῖ, ἡ στροφή τῆς νεοελληνικῆς παιδείας στὸν γερμανικὸ στοχασμὸ πραγματοποιεῖται κυρίως μὲ τὸν συγγραφέα τῆς *Ἱστορίας τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων*, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ τὸ γερμανικὸ πρωτότυπο ἀντιγράφοντας ὁλόκληρες παραγράφους – πάντοτε τὸ δηλώνει ρητὰ⁶ – ἢ ἄλλοτε, ὅταν θεματικὰ ἀναφέρεται τόσο σὲ προσωπικότητες τῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας ὅσο καὶ σὲ ἐκκλησιαστικούς ταγούς τῆς Ὁρθοδοξίας, δίχως νὰ οἰκειοποιεῖται πλέον χωρία γιὰ νὰ τὰ συρράξει μὲ τὸ δικό του ἀφήγημα ἀλλὰ μὲ κατάχρηση ὑποσελίδιων βιβλιογραφικῶν ἀναφορῶν⁷.

5. Κ. Μ. Κούμας, «Ἀκολουθία τῶν ἐν τῷ Α' τόμῳ διακοπέντων Προλεγομένων», στὸ *Ἱστορία τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων*, τόμος ἔκτος, Βιέννη 1831, σσ. λ', λβ' λγ', λη', νστ'.

6. Στὸν ἔβδομο τόμο, στὸ κεφάλαιο 10, ὁ συγγραφέας ἀντλεῖ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν δεύτερο τόμο τοῦ Χάμμερ. Στὴ σελίδα 369 ὁ Κούμας παραπέμπει στὴν *Geschichte*, ἐνῶ στὴ σελίδα 372 ἀναδημοσιεύει *Σουλτανικὴ ἐπιστολὴ* ποὺ πρωτοεκδίδει ὁ Χάμμερ. Στὶς σελίδες 380-386, στὸ κεφάλαιο «Δουλώσις τῆς Λέσβου. Βενετικὸς πόλεμος», ἀντιγράφει ἀπὸ τὸν δεύτερο τόμο τοῦ Χάμμερ τὶς σελίδες 50-95. Ἐπίσης οἱ σελίδες 386-392, περὶ Καστροῦτῆ Σκεντέρμπεη, ἀντιτοιοχοῦν στὶς σελίδες 98-211 τοῦ γερμανοῦ ἱστορικοῦ.

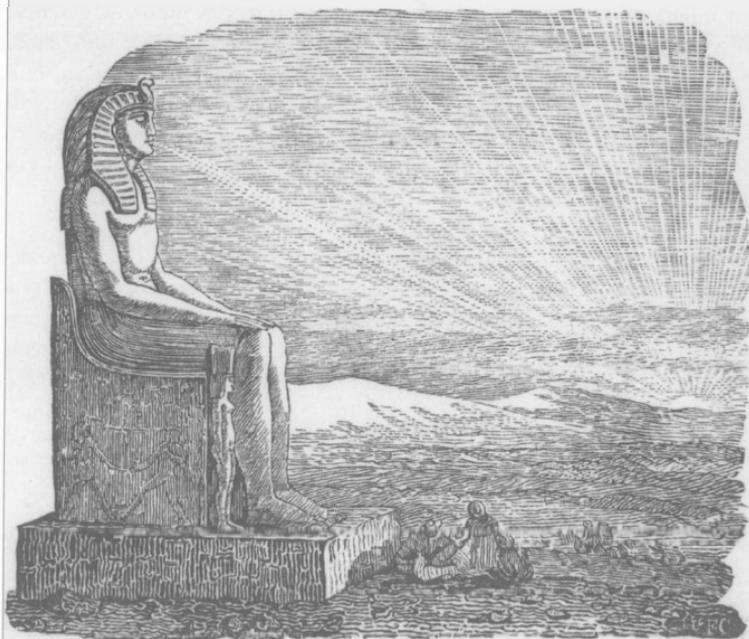
7. Ὅπως, γιὰ παράδειγμα, στὸν ὄγδοο τόμο, ὅπου ὁ Ἕλληνας ἱστορικός χρησιμοποιεῖ τὸν πέμπτο τόμο τοῦ *αὐτοκρατορικοῦ βουλευτῆ κυρίου Ἀμήρου*. Στὸν ὄγδοο τόμο του, στὰ ὑποκεφάλαια 1-5 τοῦ κεφαλαίου 9 ποὺ ἐπιγράφεται «Οἱ Τοῦρκοι» καὶ ἀναφέρεται στοὺς Μουράτ Δ', Ἰμπραῖμ Α', Μωάμεθ Θ', Σουλεϊμάν Β', Ἀχμέτ Β', Μουσταφά Β', καθὼς καὶ στὸ τελευταῖο ὑποκεφάλαιο ποὺ ἀναφέρεται στοὺς Πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Κούμας θὰ παραπέμπει στὸν πέμπτο καὶ ἕκτο τόμο τοῦ Χάμμερ στὸν *αὐτοκρατορικὸν βουλευτὴν κύριον Ἄμμυρον καὶ τὴν σιγνάξις ἀναφερομένην ἱστορίαν του*, δειγματοληπτικὰ στὶς σελίδες 485, 492, 494, 496, 498, 500, 502, 504, 506, 508, 512, 514, 518, 520, 522, 524, 525, 526, 530 τῶν *Ἀνθρωπίνων Πράξεων*. Καὶ ἐνῶ στὸν ἕνατο τόμο δὲν ὑπάρχει καμιά μνεῖα, στὸν δέκατο, ὅπου μεταξὺ ἄλλων πραγματεύεται τὸν πόλεμο «μὲ τὴν Βενετίαν καὶ τὴν Αὐστρίαν, τὴν Ἀκολουθίαν τῆς βασιλείας τοῦ Ἀχμέτ τοῦ Γ' ἕως τῆς καθαρῆσέως του», ἀναφέρεται στὸν *Ἀμῆρ τὸν ἱστοριογράφον τοῦ Ὀθωμανικοῦ Βασιλείου*. Στὶς ὑποσημειώσεις τῶν σελίδων 349, 354, 360, 361 καὶ 365 τοῦ δέκατου τόμου τοῦ Ὁ Κούμας ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν ἔβδομο τόμο τοῦ Χάμμερ.

Μιά τρίτη έκδοχή είναι η παντελής αγνόηση του γερμανικού – έχει ενδιαφέρον να σημειώσει κανείς και τη σιωπή. Ο Κούμας στον τελευταίο, δωδέκατο τόμο των *Ἀνθρωπίνων Πράξεων*, παρόλο που το επιστημονικό του αντίκειμενο ταυτίζεται θεματικά με εκείνο του Χάμμερ, διόλου δὲν ἀναφέρεται στὸν αὐστριακὸ ἱστοριογράφο. Τοῦτο τὸ ἐκ πρώτης ὄψεως παράδοξο ἔχει τὴν ἐξήγησή του: ἐνόσω τὸ ἔργο τοῦ Χάμμερ τυπώνεται, ὁ Ἕλληνας λόγιος συντάσσει τὸ κεφάλαιο «Οἱ Τοῦρκοι». Ἐπειδὴ τὸ 1831 ἔχει μόλις ἐκδοθεῖ ὁ ὄγδος γερμανικὸς τόμος, ὁ Κούμας δὲν προλαβαίνει νὰ δεῖ τυπωμένους τοὺς ἐπόμενους γιὰ νὰ παραπέμψει στὴν *Ἱστορία τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων*. Μέσα ὁμως ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀτραπὸ, ἐκείνη πού μετέδιδε τὴ γνώση πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη τῆς τυπογραφίας, τὴ χειρόγραφη παράδοση, ὁ Κούμας θὰ πορισθεῖ τὰ αἰτούμενα: ὁ Χάμμερ, ὡς ζωντανὴ παρουσία αὐτὴν τὴ φορὰ, θὰ σταθεῖ χορηγὸς ἀνέκδοτος ὕλης ἀπὸ χειρόγραφο πού εἶχε στὴν κατοχὴ του. Βίοι παράλληλοι: δύο ἱστορικοὶ πού διαβιοῦν στὴν ἴδια πόλῃ καὶ ἔχουν ὁμορα ἐρευνητικὰ ἐνδιαφέροντα καὶ ἐπίκοινη ἀντίληψη γιὰ τὴν ἐκφορὰ τοῦ λόγου. Στὸ προσκήνιο βρισκονται τὰ μεγάλα ἱστορικὰ ἀφηγήματα – ἐκτεταμένα ποσοτικά καὶ χρονολογικά – καὶ στὶς δύο περιπτώσεις.

Ὅταν ὁ ἀκατάβλητος Χάμμερ φέρει εἰς πέρας τὴ δεκάτομη *Geschichte des Osmanischen Reiches* γερμανικά, τότε στρέφεται στὴν ξενόγλωσση, εὐρωπαϊκὴ διάδοση τοῦ ἔργου του. Ἐπιβλέπει προσωπικά, διορθώνει καὶ κατευθύνει τὸ μεταφραστικὸ ἔργο: ἡ γαλλικὴ ἔκδοση ὀλοκληρώνεται γύρω στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ σαράντα⁸. Ἡ ἔκδοση αὐτὴ μᾶς ἐνδιαφέρει, καθὼς γιὰ τὸν Ἕλληνα ἱστοριοδίφῃ συνιστᾷ ὄχι ἓνα ὁποιο γλωσσικὸ διάμεσο ἀλλὰ τὸν κατεξοχὴν δίαυλο πού θὰ ἐπιτρέψει στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ νὰ

8. *Histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours par J. de Hammer*. Ouvrage puisé aux sources les plus authentiques et rédigé sur des documents et des manuscrits la plupart inconnus en Europe. Traduite de l'Allemand sur les notes et sur la direction de l'auteur par J. J. Hellert, Παρίσι 1835-1843. Καὶ δευτέρη ἀναθεωρημένη ἔκδοση: 1844. Πρέπει νὰ σημειώσουμε τὴν εὐρύτατη γεωγραφικὴ διακίνηση τῆς μεταφρασμένης γαλλικῆς ἔκδοσης. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Αὐστρία (Βιέννη), τὴ Γαλλία (Παρίσι), τὴν Ἀγγλία (Λονδίνο) καὶ τὴ Γερμανία (Φρανκφούρτη, Λιψία), τὸ βιβλίον πωλεῖται στὸ Βέλγιο (Βρυξέλλες), στὴν Ὀλλανδία (Χάγη, Ἄμστερνταμ), στὴν Ἰταλία (Γένοβα, Φλωρεντία, Τορίνο), στὴν Πολωνία (Βαρσοβία), στὴ Ρωσία (Ἁγία Πετρούπολη, Μόσχα, Ὁδησσός) καὶ στὴν ἴδια τὴν Τουρκία (Κωνσταντινούπολη).

Geschichte
des
Osmanischen Reiches
durch
Joseph v. Hammer.

ERSTER BAND.

Ἡ ὁραματικὴ ἀπεικόνιση τῆς Ἀνατολῆς στὴ διττὴ τῆς σημασία,
ὅπως τὴν εἶδε ὁ γερμανικὸς ἱστορισμὸς τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνα.

GESCHICHTE
D E S
OSMANISCHEN REICHES,

GROSSENTHEILS AUS BISHER UNBENÜTZTEN

Handschriften und Archiven

DURCH

JOSEPH von HAMMER.

Erster Band.

VON DER GRÜNDUNG DES OSMANISCHEN REICHES

BIS ZUR EROBERUNG CONSTANTINOPELS.

1300—1453.

MIT EINER KARTE.

P E S T,

IN C. A. HARTLEBEN'S VERLAGE. 1827.

GEDRUCKT BEY ANTON STRAUSS IN WIEN.

Ἡ Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αυτοκρατορίας τοῦ Ἰωσήφ Χάμμερ
στὴν πρώτη γερμανικὴ τῆς ἔκδοσης, Πέστη 1827-1835.

προσεγγίσει τὸ ἔργο. Ἡ ἰθαγενὴς λογιωσύνη εἶχε τὰ χρόνια ἐκεῖνα στενὴ συνάφεια μὲ τὸν γαλλικὸ πολιτισμὸ. Μέσα ἀπὸ τὴ γαλλικὴ λουπὸν ἔκδοσις ἡ ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία θὰ γνωρίσει, ὅπως θὰ δοῦμε, τὸ μεγάλο συγγραφικὸ ἐπίτευγμα, τὴν *Geschichte des Osmanischen Reiches* – ἔστω καὶ ἀποσπασματικά.

Ἡ δεκαετία τοῦ πενήντα: ἡ καταστατικὴ ἐνσωμάτωση τοῦ Βυζαντίου

Ὁ Κούμας προσέγγισε τὸ γερμανικὸ κείμενο διαπνεόμενος ἀπὸ μιὰν ἀντίληψη πανοραμικὴ, ἡ ὁποία, κατὰ τὰ πρότυπα τῆς ἐποχῆς, ἀπέβλεπε στὴ συγγραφὴ μιᾶς καθολικῆς ἱστορίας. Ἀργότερα, στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ πενήντα θὰ ἐπιχειρηθεῖ μιὰ ἄλλου τύπου πρόσληψη τοῦ Χάμμερ, αὐτὴν τὴ φορὰ μέσα στὰ σύνορα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους.

Ὅπως θὰ δοῦμε, τὸ 1855 ἕνας διαφοροτικὸς τρόπος ἀντιμετώπισης ἐφαρμόζει τὴν τακτικὴ τοῦ τεμαχισμοῦ. Συγκεκριμένα, κεφάλαιο ὁλόκληρο ἀποσπᾶται ἀπὸ τὴν πολυτομὴ ἱστορία γιὰ νὰ μεταφραστεῖ ἑλληνικά καὶ νὰ ἐκδοθεῖ στὴν Ἀθήνα. Τίτλοφορεῖται *Πολιορκία καὶ Ἐλῶσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ γαλλικοῦ ἀπὸ τὴν ὑπὸ τοῦ Χάμμερ συγγραφείσαν ἱστορίαν τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ὑπὸ Ἀ. Ἰ. Κομπότου*. Πρόκειται γιὰ κείμενο θεματικὰ ἐπικεντρωμένο στὸν βυζαντινὸ μεσαίωνα. Ἀναφέρεται ἀποκλειστικά σὲ ἓνα ἱστορικὸ γεγονός: τὸ πάροισο τῆς Πόλης.

Ἡ πρώτη αὐτοτελὴς ἐκδοτικὴ παρουσία τοῦ Χάμμερ στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία, ποῦ σημειώνεται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ αἰῶνα, δηλώνει μιὰ χρονικὴ ὑστέρηση σὲ σχέση μὲ τὸν χρόνο παραγωγῆς καὶ διάδοσης τοῦ γερμανικοῦ πρωτοτύπου. Μία εἰκοσαετία χωρίζει τὴ νεοελληνικὴ, σπαραγματικὴ μεταφορὰ του ἀπὸ τὴ χρονολογία τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης καὶ ἄλλη μία γεμάτῃ δεκαετία ἀπὸ τὴ γαλλικὴ του ἀπόδοσις. Ὅταν ὁ Χάμμερ ὁλοκληρώνει τὴ μητρικὴ του γλῶσσα τὴν *Ἱστορία* εἶναι ὄρσιμος συγγραφικά, ὄχι μόνον ἠλικιακά – ἔχει ἤδη κλείσει τὰ ἐξήντα: ἀπὸ τὶς ἀπαρχῆς τοῦ 19ου αἰῶνα τὸ βελγικὸς του ἐκτείνεται σὲ ὅλην τὴν Εὐρώπῃ καὶ ἀκόμη παρατέ-
ρα. Ὅταν λουπὸν ἀπὸ τὴν ἐπιβλητικὴ πολυσέλιδη *Geschichte* βλέπει τὸ φῶς στὴν Ἀθήνα μεταφρασμένο στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ἓνα ἀπόσπασμα λίγων μόλις τυπογραφικῶν γιὰ τὸ κούρσεμα τῆς Πόλης, ὄχι μόνον τὸ ἴδιο τὸ ἔργο, καταξιωμένο, ἔχει πρὸ πολλοῦ περάσει στὴν ἱστορία, ἀλλὰ καὶ ὁ συγγραφέας του βρῖσκεται κοντὰ στὸ τέλος: τὴν ἐπόμενῃ χρονιά, πλήρης ἡμερῶν, κλείνει τὸν κύκλο τῆς ζωῆς του.

Ἡ Πολιορκία καὶ Ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἂν καὶ μικρὴ τὸ δέμας, συνιστᾷ τὴν πρώτη ἐκδοτικὴ παρουσία τοῦ ἔργου τοῦ Χάμμερ στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία: πρόκειται γιὰ ἑβδομήντα σελίδες ὅλες κι ὅλες, μιὰ δουλειὰ δευτέρο ἢ μᾶλλον τρίτο χέρι – μετάφραση τῆς μετάφρασης⁹.

Ὅπως εἶδαμε, ὡς πρὸς τὴ θέση ποῦ κατέχει ὁ αὐστριακὸς ἀνατολιστὴς στὸ παγκόσμιο στερέωμα δὲν ἐκκρεμοῦν ἐπεξηγήσεις. Ὅταν στὸν πρόλογο ὁ μεταφραστὴς Ἄ. Ἰ. Κομπότης συγκαταλέγει τὸν συγγραφέα στὴ χορεία τῶν κλασικῶν – κατοχυρώνοντας μᾶλλον τὴ δική του λογιεσύνη –, τὸ ὄνομα του δὲν τυχαίνει νὰ εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ἄλλου. Πρόκειται γιὰ ἕναν πρωτοεμφανιζόμενο μεταφραστὴ – μεταφραστὴ τοῦ ἐνὸς βιβλίου¹⁰:

Παρότι τὸ γεγονός τοῦτο περιέγραψαν πολλοὶ διακεκριμένοι συγγραφεῖς ζῶντες κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καὶ μετὰ ταύτην ... ἐγὼ προϋτίμησα νὰ μεταφράσω αὐτὸ εἰς τὴν ἑλληνίδα φωνὴν πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ νὰ γενῆ γνωστὸν εἰς ἀπάσας τὰς τάξεις τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς ἐκ τῆς Ἱστορίας τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας τῆς συγγραφείσης ὑπὸ τοῦ κλασσικοῦ συγγραφέως Χάμμερ¹¹.

Ἡ ἐκούσια ἐπιλεκτικὴ χρῆση τοῦ πολύτουμου ἔργου μαρτυρεῖ ἀσφαλῆ-στερα τὴ δύναμη τῆς ἱστορικῆς περιορέουσας παρὰ τὴν πρωτοβουλία ἐνὸς καὶ μόνου μεταφραστῆ: τὸ ἐκδοτικὸ συμβάν ἀνταποκρίνεται στὴ συγκεκριμένη ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποία πραγματοποιεῖται τὸ κατεξοχὴν ἐθνικὸ ἱστοριογραφικὸ ἐπίτευγμα τοῦ 19ου αἰῶνα: ἡ ἐνσωμάτωση τοῦ Βυζαντίου στὴ νεοελληνικὴ ἐπιστήμη. Ἀναμφίβολα ἡ δεκαετία τοῦ πενήντα μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ καταστατικὴ δεκαετία γιὰ τὴν ἐγκαθίδρυση ἐνὸς νέου θεματικοῦ πεδίου στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία¹². Ἡ περιοδολόγηση τοῦ παρελθόντος

9. Πολιορκία καὶ Ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ γαλλικοῦ ἀπὸ τὴν ὑπὸ τοῦ Χάμμερ συγγραφείσαν ἱστορίαν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ὑπὸ Ἄ. Ἰ. Κομπότου, Ἀθήνησι 1855. Ἀντιστοιχεῖ στὸ 12ο βιβλίον τοῦ πρώτου τόμου τοῦ γερμανικοῦ πρωτοτύπου.

10. Στοὺς συντελεστὲς τῆς μικρῆς αὐτῆς ἀθηναϊκῆς ἐκδόσεως συγκαταλέγεται ὁ μικρασιατὴς τυπογράφος Νικολαΐδης Φιλαδέλφειός, ὁ ὁποῖος, ἔχοντας μόλις μετοικήσει ἀπὸ τὴν Κέρκυρα στὸ κέντρο τῆς Ἀθήνας – περὶ τὸ 1850 –, ἔχει ἰδρῦσει ὡς ἐπιχειρηματίας ἕνα μὲ σημερινούς ὄρους «πολυκατάστημα» Παρὰ τὴν πύλιν τῆς Ἀγορᾶς, ἕναν δηλαδὴ ἐκδοτικὸ οἶκο μετὰ τυπογραφείων βιβλιοδετείου.

11. [Πρόλογος σγ' -σμ'. Ὑπογραφή Ἐν Ἀθήναις τὴν Ἰνν Αὐγούστου 1855 Ἄ. Ἰ. Κομπότης]. Γιὰ τὸν Κομπότη τὰ στοιχεῖα εἶναι ἑλλιπῆ – στὸ Γκίνης - Μέξας ἀναφέρεται ἀπαξ (στὸ λήμμα ἀρ. 6520).

12. Γιὰ τὸ συγκεκριμένο ζήτημα καὶ τοὺς προβληματισμοὺς ποῦ ἐκφράστησαν,

χρόνου μεταβάλλεται. Οί πρώτες πραγματείες που θέτουν ως ιστορική τομή τη χρονολογία της Άλωσης – ή που αναφέρονται έξ ολοκλήρου στην Άλωση – ανάγονται, πράγματι, στα μέσα του αιώνα. Όπως έχει επισημανθεί, τότε ακριβώς ένα γεγονός παγκόσμιας σημασίας – ή πτώση μιας μεγάλης χριστιανικής Αυτοκρατορίας – αρχίζει να αποκτά βαθμιαία εθνικές αποχρώσεις.

Άπό τη δεκαετία του πενήντα και ύστερα ή στροφή της ιστοριογραφίας στο γεγονός της Άλωσης και ή μεγάλη πύκνωση σχετικών εκδόσεων συμπίπτει με την πρώτη μεγάλη κρίση του Άνατολικού Ζητήματος και την προσπάθεια του έλληνικού κράτους να επεκταθεί εις βάρος της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας¹³. Όπως προκύπτει βιβλιογραφικά, τó ζήτημα της Άλωσης ως αντίκειμενο επιστημονικής ή άλλης πραγματέυσης έχει όψιμα εισαχθεί στη νεοελληνική ιστοριογραφία¹⁴.

Έδω θά ήταν χρήσιμες όρισμένες πρώτες εκτιμήσεις με βάση τά βιβλιογραφικά εύρηματα. Σε πρώτο στάδιο παρατηρούμε τó όλοένα διευρυνόμενο γεωγραφικό και τελικά πανελλήνιο εύρος τών εμπλεκομένων στην ιστοριογραφική αναβάθμιση της Άλωσης¹⁵. Καί ενώ ως τη δεκαετία του 1870 τó ζήτημα μοιάζει να έπαφεται κυρίως στους έρασιτέχνες, από εκεί και ύστερα, σέ δεύτερο στάδιο, σημειώνεται μια ένεργητική κίνηση από την πλευρά του σώματος τών οίονει επαγγελματιών. Θά λέγαμε ότι ή άρχουσα τάξη της λογιούσης, ή μάλλον ένα τμήμα της, δίνει τó παρόν: Άγγελος Βλάχος, Μανουήλ Γεδεών, Θεοδόσιος Βενιζέλος και ό Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος αυτόπροσώπως.

βλ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης - Παναγιώτης Στάθης, «Ιστορίες για την Άλωση στόν πρώτο αιώνα του έλληνικού βασιλείου», στα Πρακτικά του Συνεδρίου 1453, *‘Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης και ή μετάβαση από τούς μεσαιωνικούς στούς νεώτερους χρόνους*, επιστημονική έπιμέλεια Τόνια Κιουσοπούλου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο 2005.

13. 1850-1860: όκτώ τίτλοι, 1860-1870: έπτά τίτλοι, 1870-1880: δέκα τίτλοι, 1880-1890: έννέα τίτλοι, 1890-1900: έξι τίτλοι.

14. Μόλις την προηγούμενη δεκαετία του σαράντα, ό ίδιος ό Παπαρηγόπουλος, στην «Εισαγωγή» της *Γενικής Ιστορίας* του, δέν θεωρεί άναγκαίο να έπεξεργαστεί τó θέμα της Άλωσης ούτε και χρησιμοποιεί τó 1453 ως ιστορική τομή. Βλ. Β. Καραμανωλάκης - Π. Στάθης, «Ιστορίες ...», σ. 228, ύποσημ. 5.

15. Στην πενηνταετία 1850-1900 εκτός από την Άθήνα τά παρακάτω γεωγραφικά σημεία έμφανίζονται είτε ως τόποι έκδοσης είτε ως τόποι προέλευσης τών συγγραφέων: Έρμούπολη (1853), Τρίπολη (1859), Κωνσταντινούπολη (1861, 1870, 1873), Σάμος (1862), Λονδίνο (1865), Μυτιλήνη (1879), Καλαμάτα (1880), Σμύρνη (1885), Ναύπλιο (1886), Κυνουρία (1890), Κύμη Εύβοίας (1892).

Κατά τὸ τρίτο στάδιο, τέλος, διαπιστώνουμε μιὰ ἀνιούσα τάση διάδοσης καί, δευτερογενῶς, ἐκλαϊκεύσης. Σὲ κάποιες περιπτώσεις τὰ ἔργα συνοδεύονται ἀπὸ ὑποτίτλους τοῦ τύπου «ἀνάγνωσμα διὰ τὸν λαόν». Ἐνίοτε ἐντοπίζουμε μιὰ στρατιωτικὴ διάσταση, π.χ. ἓνα ἔργο τυπώνεται «χάριν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ» (1862), ἐνῶ στὴ δεκαετία τοῦ ὀγδόου τὰ περὶ τὴν Ἑλωση κείμενα ἐπιχειρεῖται νὰ εἰσαχθοῦν στὴν ἐκπαίδευση «πρὸς σχολικὴν χρῆσιν»¹⁶.

Τὸ γεγονός ὅτι σὲ μιὰ κοινωνία δίχως μαζικὰ μέσα ἐνημέρωσης, πλὴν τοῦ τύπου, ἓνα τμήμα τοῦ συλλογικοῦ σώματος – οἱ ἐγγράμματοι – ἀρχίζει νὰ ἐπικεντρώνει τὸ ἐνδιαφέρον του στὸ ζήτημα τῆς Πτώσης, δὲν προκύπτει μόνον μέσα ἀπὸ τὸ γραπτὸ κείμενο, τὴν τυπογραφία. Ἄς μὴν ἀγνοήσουμε ἓναν ἄλλο δίαυλο: τὸν προφορικὸ ἀκαδημαϊκὸ λόγο. Πολλοὶ Ἀθηναῖοι (ἄραγε μήπως καὶ κάποιες ἐλάχιστες Ἀθηναῖες;), σημειώνεται σὲ φύλλο τῆς ἐποχῆς, συρρέουν στὸ Καποδιστριακὸ Ἀνώτατο Ἰδρυμα νὰ παρακολουθήσουν τὶς πανεπιστημιακὲς παραδόσεις, ἰδίως μάλιστα «ὄταν ἐξιστορεῖτο ἡ ἀποφράς ἐκείνη ἐποχῆ τῆς Ἑλώσεως»¹⁷.

Συνοψίζω: Πράγματι, πρὶν ἀπὸ τὴ μετάφραση τοῦ Κομπότη τοῦ 1855 στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία καταγράφονται πενιχρὲς μόνον βιβλιογραφικὲς ἀναφορὲς στὴν Ἑλωση¹⁸.

16. Οἱ προσπάθειες πρὸς ὅμοια κατεύθυνση συνεχίζονται καὶ στὸν ἀμέσως ἐπόμενον αἰῶνα, ὅπως ἐπισημαίνει ἡ Μαριάννα Σπανάκη, *Βυζάντιο καὶ Μακεδονία στὸ ἔργο τῆς Π. Σ. Δέλτα*, Ἀθήνα 2004, σσ. 30-31.

17. Μὲ τὴν ἐπικοινωνιακὴ ἀμεσότητα τῆς διδασκαλίας ὁ καθηγητὴς τῆς Γενικῆς Ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν Θεόδωρος Μανούσης στὰ χρόνια αὐτὰ διαθέτει ἓνα ἀκροατήριο εὐρύτερο ἀπὸ τὸ φοιτητικὸ, ὅπως μνημονεύεται στὴ Νεκρολογία του ποῦ δημοσιεύεται στὴν ἐφημερίδα Ἀθηνᾶ τὸ 1858, βλ. Β. Καραμανωλάκης - Π. Στάθης,, «Ἱστορίες ...», ὑποσημ. 14.

18. Μόλις δύο χρόνια πρὶν τὴ μετάφραση Κομπότη τυπώνεται ἓνα βιβλίο μὲ θέμα τὴν Ἑλωση – καὶ πάλι μετάφραση. Μία ἀνὰ δεκαετία ἐπισημάνθηκε τῆς ἐκδοτικῆς παραγωγῆς ἀκολουθεῖ ἐδῶ, ἡ ὁποία, ἂν καὶ δίχως ἀξιώσεις βιβλιογραφικῆς πληρότητας, δίνει μιὰ τάξη μεγέθους. Στὴ δεκαετία τοῦ τριάντα ἄς σημειώσουμε μιὰ ἐπανεκδόση τῆς τρίτομης Ἱστορίας τοῦ E. Ph. Goldsmith, στὴν ὁποία τίθεται ὡς ὀρόσημο ἡ ἱστορικὴ τομὴ τῆς Ἑλώσεως (1838/1839). Τὴν ἐπόμενη δεκαετία τοῦ 1840 ἐκδοτικὰ δὲν παρατηρεῖται κάτι ἀξιομνημόνευτο. Τὴν καταστατικὴ δεκαετία τοῦ πενήντα ἐκδίδεται *Ἡ ἐγκαθίδρυσις τοῦ Ὄθωμανικοῦ δεσποτισμοῦ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς Ὄθωμανικῆς Ἀυτοκρατορίας* βασισιμένη στὸν E. Gibbon καὶ τὸν γάλλο Louis Philippe Ségur, τυπωμένη στὴν Ἐρμούπολι τὸ 1853. Ἀκολουθεῖ τὸ 1855/1856 ἓνα ἔργο μὲ τὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο *Ἑλωσις καὶ Ἀνάγκη τῆς Κωνσταντινουπόλεως*. Στὸ *Ἱστορικὸν Δοκίμιον τῆς καταστάσεως τῶν Ἑλλήνων* τὸ 1856 ὁ Abel

Ἡ ἀπὸ ἐλληνικῆς πλευρᾶς σπαραγματική χρήση τοῦ κειμένου τῆς *Geschichte des Osmanischen Reiches* στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα σκιαγραφεῖ, ἀλλὰ καὶ προεξαγγέλλει, τὸ ὄλο πνεῦμα ποῦ διέπει τὴν πρόσληψη τοῦ Χάμμερ, τὶς ἐντόπιες διαθεσιμότητες καὶ τὸν βαθμὸ δεκτικότητας τοῦ γηγενοῦς ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ.

Τὸ πόνημα ἀποσπᾶται ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ βιβλίου – ἐνὸς βιβλίου τόσων χιλιάδων σελίδων – ἔτσι ὥστε ἓνα καὶ μόνον ἱστορικό γεγονός, τὸ πάροισμο τῆς Πόλης, φορτισμένο ἐθνικά, νὰ γίνῃ κτῆμα τῶν ἀναγνωστῶν. Ἐξαρχῆς τὸ στοιχεῖο ποῦ κάνει τὸ ἔργο ἀξιομετάφραστο δὲν σχετίζεται μὲ αὐτὴν καθεαυτὴν τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία καὶ τὴν ἱστορία τῆς ἀλλὰ ἀποκλειστικά μὲ τὰ *καθ' ἡμᾶς*. Ὅπωςδήποτε, ἡ ἀποσπασματικὴ χρῆση καὶ ἐπιλογὴ μὲ πατριωτικὰ κριτήρια δὲν συνιστᾶ ἀποκλειστικὴ ἰδιομορφία τῆς ἐλληνικῆς περιήψης¹⁹.

François Villedieu προσθέτει: Ἐκ τῆς Ἐκδόσεως μέχρι τῆς Ἐθνικῆς αὐτῶν Ἐπαναστάσεως. Τὸ ἔργο, ἐμπλουτισμένο ἀπὸ τὸν μεταφραστὴ του, τὸν δικηγόρο Σ. Γ. Βελίνη, μὲ σημειώσεις, ἐκδίδεται πρὸς χρῆσιν τῶν ἀπανταχοῦ Ἑλλήνων. Τὴν ἴδια χρονία τυπώνεται ἀπὸ τὸν Γ. Θεοφίλου ἓνα ἐράνισμα ἀπὸ τὰ Χρονικά τοῦ Σφραγιτῆ, ἐνῶ τὸ 1857, σὲ μιὰ σειρά γενικῆς Ἱστορίας, τὴ *Νέα Δίωξη*, ποῦ ἐκκινεῖ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν βυζαντινῶν βασιλέων μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὑπογράφει ἓνας ἀνθυπολοχαγὸς τῆς φάλαγγος, ὁ Σ. Κ. Βελεφάντης. Στὸ τέλος τῆς δεκαετίας κυκλοφορεῖ μιὰ ἀκόμη ἐκδοσις τῆς Ἱστορίας τοῦ Μόρτμαν ἀπὸ τὸ γερμανικό, ὅπου προτάσσεται καὶ μελέτη τοῦ μεταφραστῆ, ἐνῶ ὁ Θ. Ρηγόπουλος, δικηγόρος ἐκ Τριπόλεως, ἐκδίδει ἐπίσης ἓνα ἐράνισμα ἀπὸ τὸν Γεώργιο Σφραγιτῆ. Εὐχαριστῶ τὴν Πόπη Πολέμη ποῦ ἔθεσε στὴ διάθεσή μου τὰ σχετικὰ βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα.

19. Παράδειγμα παρόμοιας συμπεριφορᾶς υἱοθετεῖ μιὰ ἄλλη βαλκανικὴ χώρα, ἡ γειτονικὴ Βουλγαρία: οἱ φιλόστοργες ἀπόκτησαν γνῶση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ πενήντα ὡς τὴν ἀρχὴ τοῦ ἐβδομήντα, μέσα ἀπὸ παράλληλες, κατ' ἀποκοπὴν, δι' ἰδίαν χρῆσιν προσαρμογῆς τοῦ Χάμμερ. Ἡ χρονολογικὰ πρώτη, δημοσίευμα σὲ περιοδικό, εἶναι μετάφραση κεφαλαίου γιὰ τὴν ἴδρυση τοῦ τάγματος τῶν Γενιτσαρῶν (1859). Ἡ δεύτερη, τὸ 1867, μετάφρασμα ἀπὸ τὴν Ἱστορία τοῦ Χάμμερ, κυκλοφορεῖ στὸν περιοδικὸ τύπο καὶ πάλι. Ἡ τρίτη, μιὰ αὐτοτελὴς ἐκδοσις κωνσταντινουπολίτικη, προσαρτᾶ χωρία ἀπὸ τὴν Ἱστορία τοῦ Χάμμερ στὸ σῶμα μιᾶς ἄλλης Γενικῆς Ἱστορίας (1871). Σὲ τόμο ποῦ ἐκδόθηκε τὸ 1987 στὴ Σόφια, μὲ τίτλο *La Bulgarie pendant la période du XVe au XVIIIe siècle, Études d'Historiographie*, ἀπὸ τὴν Académie Bulgare des Sciences καὶ τὸ Institut d'Histoire, ἡ Maria Todorigona προσεγγίζει τὰ βιογραφικὰ τοῦ Χάμμερ δίχως, ὡστόσο, νὰ διερευνᾷ τὴ σχέση του μὲ τὴ βουλγαρικὴ ἱστοριογραφία. Εὐχαριστῶ τὴ συνάδελφο ἱστορικό Νάντια Ντάνοβα γιὰ τὸ σύνολο τῶν σχετικῶν πληροφοριῶν ποῦ εὐγενικά μου παραχώρησε.

Στην καταστατική δεκαετία του πενήντα δὲν σημειώνεται πρωτότυπη παραγωγή ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ᾿Αλώσης – κυριαρχεῖ ἡ βακτηρία τῆς μετάφρασης, τὸ ἔξ Ἑσπερίας εἰσαγόμενο δάνειο κείμενο. Παράλληλα, ἡ καταφυγὴ στὶς γηγενεῖς βυζαντινὲς πηγές, οἱ ὁποῖες καὶ ἀναβαθμίζονται: ἐπιστρατεύονται κατ' ἐπανάληψη γιὰ νὰ προσδώσουν ἐπίχρισμα ἀθθεντικότητας ἀκόμα καὶ ὅταν ἐλέγχονται ἐπιστημονικὰ ἀφερέγγυες²⁰.

Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ἐπιλογῆς τῶν μεταφράσεων ἔχει ὑπογραμμιστεῖ ὅτι βασικὸ κριτήριον στὴν ἱστοριογραφικὴ προσέγγιση τῆς ᾿Αλώσης ἦταν ἡ εὐθυγράμμιση μὲ τὴ φιλελληνικὴ τάση ἀποτίμησος τῶν ἔργων. Ἡ μετάφραση λειτουργεῖ ὡς ἀρωγὸς τῆς ρομαντικῆς ἐπιστήμης, ἐφόσον οἱ ἐγχώριες ἱστοριογραφικὲς ἐτοιμότητες δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἀνταποκριθοῦν στὸ αἴτημα τῆς συγγραφῆς μᾶς ἀπτοτελοῦς πραγματείας – παρ' ὅλα αὐτὰ κάποιες ἐνδείξεις ὑποδηλώνουν τὸ ἄλμα πρὸς μιὰ πρωτότυπη σύνθεση: συχνὰ οἱ μεταφραστές, στὰ χρόνια ποὺ ἔρχονται, ἀρχίζουν νὰ προτάσσουν μιὰ ὀλιγοσέλιδη δική τους πραγματεία – ἓνα κείμενο μὲ σαφῆ ἐθνοκεντρικὴ τοποθέτηση συνοδεύει τὸ ξένο κείμενο. Μὲ τὴ μικρὴ αὐτὴ προσθήκη, τὸν γλωσσικὸ διαδέχεται ὁ ἰδεολογικὸς ἐξελληνισμὸς – στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ.

Ἡ δεκαετία τοῦ ἑβδομήντα: τὸ ἡμιτελὲς μεταφραστικὸ ἐγχείρημα (1870-1874)

Ἡ πρώτη παρουσία τοῦ Χάμμερ στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο μὲ τὴν ἐπίσημη ιδιότητά του, δηλαδὴ ὡς ἱστορικὸ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, πραγματοποιεῖται στὸ ξεκίνημα τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, ὅταν ἀρχίζει νὰ τυπώνεται ἡ *Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας* ἑλληνικὰ μεταφρασμένη ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Κροκιδά. Ἐκδίδεται στὴν Ἀθήνα μέσα σὲ μιὰ τετραετία, ἀλλὰ ἀπ' ὅ,τι φαίνεται κυκλοφορεῖ μὲ τουλάχιστον διετὴ καθυστέρηση²¹.

20. Ὅπως κατ' ἐξακολούθηση συνέβαινε μὲ τὸ *Χρονικὸ* τοῦ Σφραντζῆ. Οἱ Β. Καραμανωλάκης καὶ Π. Στάθης, «Ἱστορίες ...», σσ. 235-236, δίνουν ἐκτενῆ στοιχεία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν δύο χρονικῶν, τὸ ἀθθεντικὸ minus χρονικὸ καὶ τὸ πεποιημένο συμπληρωματικὸ maius χρονικὸ (τὸν ψευδο-Σφραντζῆ) τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰῶνα (1573-1575) καὶ τὴν κατὰ κόρον προβολὴ τοῦ δευτέρου, χαλκευμένου κειμένου ἀπὸ τοὺς ἱστοριοδίφες τοῦ 19ου αἰῶνα.

21. *Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας* ὑπὸ Ἰ. Χάμμερ, ἐξελληνισθεῖσα ὑπὸ Κωνσταντῖνον Σ. Κροκιδά, Ἀθήνησι, τύποις Χ. Ν. Φιλαδελφῶς 1870-1874. Οἱ ἔξι τόμοι τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης ἀντιστοιχοῦν στοὺς τέσσερις πρώτους τοῦ γερμανικοῦ πρωτοτύπου. Ὡς πρὸς τὴ σχέση ἑλληνικῆς μὲ τὴ γερμανικὴ ἔκδοσι, λοιπόν, παρατηροῦμε τὰ ἑξῆς: ὁ τέταρτος τόμος τοῦ Χάμμερ ἐκτείνεται ἕως τὸ

Διαπιστώνουμε ότι πρόκειται για εξέτατομη έκδοση, δηλαδή για μιὰ επί-σσης άποσπασματική πρόσληψη τοῦ ἔργου, ἐρήμην, ὁμως, αὐτὴν τὴ φορὰ τῶν προθέσεων τοῦ μεταφραστῆ, ὁ ὁποῖος, ὅπως θὰ δοῦμε, ἐπιδιώκει νὰ ἐξασφαλίσει μὲ κάθε τρόπο τὴν ἐκδοτικὴ ἀρτιμέλεια τῆς πολὺμοχθῆς ἐργασίας του.

Στὸν «Πρόλογο τοῦ Μεταφραστοῦ» ὁ Κροικιδᾶς φροντίζει νὰ κρατήσει τὶς δέουσες ἰσορροπίες. Ἡ *Geschichte des Osmanischen Reiches* περιέχει ὄχι μόνον τὶς τρεῖς ἐποχὲς – γέννηση, ἀκμὴ καὶ παρακμὴ – τοῦ μεγάλου ἀσιατικοῦ κράτους ἀλλὰ καὶ τὴ μεταγενέστερη ἱστορία τῆς Ἑλλάδας. Ἡ σπουδαί-ότητα τοῦ ἔργου ἔγκειται ἀκριβῶς στὴ συνάφειά του μὲ τὶς τύχες καὶ τὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους.

*Ἡ πολὺτομη καὶ πολὺμοχθη ἱστορία [...] ἐπιχέει μέγιστον φῶς ἐπὶ τὴν σκοτεινὴν ἱστορίαν τοῦ μέσου αἰῶνος τῆς Ἑλλάδος καὶ πάντων τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ συμπληροῖ μέγα κενὸν τῆς ἑλληνικῆς βιβλιοθήκης*²².

45ο βιβλίο [= κεφάλαιο]. Ἐκεῖ τελειώνει τὸ ἐξάτομο ἔργο, δηλαδή ἡ ἀνολοκλήρωτη μετάφραση Κροικιδᾶ. Ἐπομένως τὸ λανθάνον ἀνέκδοτο ὑλικὸ τῆς μετάφρασης θὰ ἀντιστοιχοῦσε στοὺς ὑπόλοιπους τόμους τοῦ δεκάτομου γερμανικοῦ. Γιὰ τὴν ἀκριβεία: τὸ κείμενο τοῦ Χάμμερ βρίσκεται στοὺς τόμους 5-9, ἐνῶ ὁ δέκατος καταληκτικὸς τόμος περιλαμβάνει πίνακες, εὔρετήρια, χάρτες. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θέλω νὰ εὐχαριστήσω τὴ Γεωργία Παπαγεωργίου γιὰ τὴν πολὺτιμη βοήθειά της στὴν παραβολὴ τῶν κειμένων. Ὁ πρῶτος καὶ δεῦτερος τόμος φέρουν στὴ σελίδα τίτλου χρονολογία 1870. Ὁ τρίτος τόμος στὴ σελίδα τίτλου σημειώνει 1872. Ἀντίστοιχα ὁ τέταρτος, 1873, ἐνῶ οἱ τόμοι πέμπτος καὶ ἕκτος 1874. Ὅμως ὁ πρόλογος τοῦ μεταφραστῆ φέρει ἐνδειξὴ 20 Δεκεμβρίου 1875 – τὸ νωρίτερο ποὺ πρέπει νὰ κυκλοφόρησε τὸ ἔργο εἶναι στὴν ἀρχὴ τοῦ 1876. Σύμφωνα μὲ τὴ δημοσιευμένη ἐδῶ ἐπιτολὴ τοῦ Κροικιδᾶ μὲ ἀποδέκτη τὸν Ἰωάννη Γεννάδιο πρέπει νὰ κυκλοφόρησε μᾶλλον τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1876. Βλ. ἐδῶ στὸ Παράρτημα, Ἐπιστολὴ δευτέρα, μὲ ἡμερομηνία 10.1.1876.

Στὸν πρῶτο τόμο, στὸν Πρόλόγο του, ὁ μεταφραστὴς δηλώνει ὅτι ἐξελλήνισε τὸ κείμενο *εἰς γλῶσσαν καθαρῆουσαν καὶ πάντα ξενισμὸν ἀποφεύγουσαν χρησιμοποιοῦντας τὴ γαλλικὴν ἔκδοση καὶ μάλιστα τὴ δεύτερη ἀπλουστευμένη εὐτελεστέραν καὶ ἤττον δαπανηράν*. Στὴν πορεία ἀποφάσισε νὰ ἐντάξει, ἰδιαίτερα γιὰ τὸν Ἕλληνα ἀναγνώστη, ὀρισμένες ὑποσημειώσεις. Κατὰ τὴν παραβολὴ τῆς γαλλικῆς μὲ τὴ γερμανικὴ ἔκδοση «μὲ τὴν συνδρομὴν γερμανιστῶν φίλων», ἀνακάλυψε πολλὲς ἀτέλειες στὴν ἐργασία τῶν ὁμοτέχων του Dochez - Helbert.

22. «Πρόλογος τοῦ Μεταφραστοῦ», *Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ὑπὸ Ἰ. Χάμμερ ...*, τόμος πρῶτος, σ. ζ'.

Θά εντάξει λοιπόν τὸ ἔργο στὴν κυρίαρχη ἑλληνοκεντρικὴ ὀπτική – τὸ ὀθωμανικὸ προῖόν ἐμβαπτίζεται στὰ ἑλληνικὰ ἔθνικα χρώματα δίχως νὰ ὑποτιμᾶται, συμμετρικά, ἢ ἀνάγκη γνωριμίας μὲ τὸ μεγάλο ἄσιατικὸ κράτος.

Οἱ συντελεστὲς τῆς ἀθηναϊκῆς ἔκδοσης κρατᾶνε ἀπὸ μακριά: ἓνας τυπογράφος ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, ἄνθρωπος τῆς ὁμογένειας, καὶ ἓνας κωνσταντινουπολίτης τραπεζίτης, ἐκπρεπὲς τέκνο τοῦ ἔξωελλαδικοῦ ἐπιχειρηματικοῦ χώρου. Στὸ ἐκδοτικὸ ἐπιτελεῖο περιλαμβάνεται λοιπὸν ὁ τυπογράφος καὶ λόγιος Χρῖστος Νικολαΐδης ἀπὸ τὴ Φιλαδέλφεια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὁ ἐπώνομαζόμενος Φιλαδελφεύς, ὁ ὁποῖος ὡς *ἐγκρατῆς τῆς ὀθωμανικῆς* ἀποκρυπτογράφησε τοὺς τουρκικοὺς ὄρους. Ἡ μετάφραση τῆς *Ἱστορίας τοῦ περικλεοῦς Χάμμερ* ἀφιερώνεται στὸν *μεγάτιμο ἄνδρα* Γεώργιο Ζαρίφη, ὑψηλὸ ἐκπρόσωπο τῆς ἔξωελλαδικῆς πολιτικῆς ὁμογένειας ἀλλὰ καὶ γιὰ κάποιον διάστημα ὑπάλληλο τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους πάνω στὴν ἴδρυσή του. Ἐκεῖνος, ὅπως σημειώνεται, παρεῖχε

δαψιλῶς γενναίαν προστασίαν πρὸς πᾶν ἔργον λυσιτελὲς πρὸς ἐκπαίδευσιν καὶ διανοητικὴν πρόοδον τοῦ ἑλληνικοῦ γένους.

Ἄν κρίνουμε ἀπὸ τὴ θέρημ τῆς ἀφιέρωσης, ὑποθέτουμε ὅτι ὁ κωνσταντινουπολίτης Ζαρίφης εἶναι ἐνδεχομένως καὶ ὁ χορηγὸς τῆς ἔκδοσης. Ὅσο γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ ἴδιου τοῦ μεταφραστῆ δὲν γνωρίζουμε πολλὰ²³. Εἴμαστε ὁμως σὲ θέση νὰ προσδιορίσουμε τουλάχιστον τὴν ἐργασιακὴ του ταυτότητα: εἶναι ἔφορος στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη. Συμπεραίνουμε λοιπὸν ὅτι, ὡς ἐπαγγελματίας θαμῶν τοῦ κρατικοῦ αὐτοῦ ἰδρύματος, ἔχει ἄμεση καθημερινὴ πρόσβαση στὶς πηγές, στὰ βιβλία, ἀλλὰ καὶ ὡς δημόσιος ὑπάλληλος μοιάζει νὰ διαθέτει ἄπειρο ἐλεύθερο χρόνο γιὰ νὰ καταπιάνεται μὲ πολῦτομα καὶ πολυσέλιδα ἔργα.

23. Γιὰ τὸν Κροκιδᾶ δὲν ἐντόπισα ἄλλα στοιχεῖα. Μόνη ὑπόθεση, νὰ σχετίζεται ὁ μεταφραστὴς μὲ τὴν ἀρτινὴ οἰκογένεια τοῦ Ἀσπιμάκη (μέσα 18ου-ἀρχὲς 19ου αἰῶνα) καὶ τοῦ Κωστάκη Κροκιδᾶ (19ος αἰ.) – μὲ τὴν ἀναβίβαση ἐνὸς τόπου – παραμένει ἀτεκμησίωτη. Ἡ οἰκογένεια τῶν Ἀρτινῶν εἶχε σχέση στενὴ μὲ τὰ γράμματα (ἀπὸ τὰ Γιάννενα ὡς τὴν Εὐρώπη) καὶ μὲ τὴν Κωνσταντινουπόλη, τὴν Ὑψηλὴ Πύλη. Ὅλα αὐτὰ τὰ ἀνεπιβεβαίωτα μᾶς ὀδηγοῦν σὲ ἓνα καλὸ κλίμα. Βλ. Παναγιώτης Ἀραβαντινός, *Βιογραφικὴ Συλλογὴ Λογίων τῆς Τουρκοκρατίας*, εἰσαγωγή, ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἰωάννινα 1960, σσ. 95, 96. Ἐπίσης, ὑπάρχει ἓνας Μ. Κροκιδᾶς μεταφραστὴς τοῦ γαλλικοῦ μυθιστορηματοῦ *Ἐστέλλη* τοῦ J. P. Florian (Ἀθήνα 1836).

‘Ο εισηγητής του Χάμμερ στην ελληνική παιδεία δέν είναι νεόκοπος στο άθλημα. ‘Ο Κωνσταντίνος Κροκιδάς είναι ένας δρομέας μακρινών αποστάσεων στο μεταφραστικό πεδίο. ‘Η ένασχόλησή του με τό έργο του αυστριακού ανατολιστή δέν συνιστά μία έκείνον την πρώτη και μόνη μεταφραστική έγγρασία μεγάλης έμβέλειας²⁴.

‘Εδώ θά χρειαστεί νά κάνουμε μιá παράκαμψη-άναδρομή στον χρόνο. Στη δεκαετία του πενήντα, την εποχή του Κριμαϊκού, όταν ή Ρωσία δηλώνει προστασία των ραγιάδων (1853), ό Κροκιδάς θά αποδουθεί στον άγώνα της μεταφοράς στην ελληνική γλώσσα – πάντοτε από τά γαλλικά – ενός όγκώδους ρωσικού έργου. Πρόκειται για την *‘Ιστορία της Αύτοκρατορίας της Ρωσίας* του Νικολάου Μιχαήλοβιτς Καραμζίν – ή απόδοσή του στα ελληνικά ολοκληρώνεται τό 1859. Στην τσαρική Ρωσία ό Καραμζίνος ήταν διορισμένος από τόν άνακτα κρατικός ιστορικός – λόγιος δημοκρατικών φρονημάτων που έδρασε σέ πλαίσιο αύτοκρατορικό²⁵.

‘Η ελληνική έκδοση άπαρτίζεται συνολικά από δώδεκα τόμους – αριθμεί πάνω από τρεις χιλιάδες όκτακόσιες σελίδες. ‘Ο Κροκιδάς θά μοιραστεί τόν όγκο της δουλειάς με όμοτέχνους του. Πάντως, τό άτομικό του μεταφραστικό μερίδιο υπερβαίνει τις τρισήμισι χιλιάδες σελίδες²⁶.

24. ‘Ο Νικόλαος ‘Ι. Σαρίπολος, ενώ άποκαλεί τόν Κροκιδά ό νέος ήμων φίλος [...] δωδεκάεθλον διεξήλεν άγώνα δώδεκα τόμους άπνευστί μεταφράσας, αναφέρει ότι ό Κροκιδάς ως άδαής της ρωσικής μετέφρασε από τά γαλλικά. Ν. ‘Ι. Σαρίπολος, *Μελέτη επί της ‘Ιστορίας της Αύτοκρατορίας της Ρωσίας Νικολάου Καραμζίνου έξελληνισθείσης υπό Κωνσταντίνου Σ. Κροκιδά*, ‘Αθήνα 1859, σ. 1. Τυπογράφος και έδώ ό Νικολαΐδης.

25. ‘Αρχαιολάτρης εύρυμαθής και πολύγλωσσος, προστατευόμενος του ‘Ιβάν Τουργκένιεφ, που είχε από τό 1806 λάβει τό χρίσμα του διορισμένου *ιστοριογράφου της Ρωσίας*, παρέδωσε τό κολοοσιαίο έργο του στον αύτοκράτορα ‘Αλέξανδρο Α’.

26. Νικολάου Καραμζίνου *‘Ιστορία της Αύτοκρατορίας της Ρωσίας έξελληνισθείσα έκ του γαλλικού παραβληθέντος πρός τό ρωσικόν πρωτότυπον υπό Κωνσταντίνου Σ. Κροκιδά*, ‘Αθήνα 1856-1859. Βιβλιογραφημένο: Γκίνης - Μέξας 6994, 7302, 7650, 7957. Συνολικά ό Κροκιδάς μετέφρασε 3.536 σελίδες των τόμων 1 και 2 του 1856, των τόμων 4, 5, 6, 7 του 1857, των τόμων 8 και 9 του 1858 και τέλος του 10ου και 11ου τόμου του 1859. Τόν δεύτερο τόμο (Γκίνης - Μέξας 6995), που μεταφράζει ό Δημ. Βερναρδάκης, εκδίδει ό Παντελής Κ. Παντελής, ύδραϊος εκδότης της εφημερίδας ‘Ο ‘Ανεξάρτητος τό 1856. Στόν 12ο τόμο, όπου ό Κροκιδάς εμφανίζεται μόνον ως εκδότης, μεταφραστής από τό πρωτότυπο, όπως αναγράφεται, είναι ό ρωσομαθής Π. Ρομποτής, καθηγητής της Θεολογίας. Τό 1858 – έτος έκδοσης – δέν είχε ακόμη κυκλοφορήσει στα γαλλικά ό τελευταίος τόμος. Τό σύνολο

Ἄν εἶναι ἀπαραίτητο ἓνα πολιτικό συμπέρασμα, θὰ λέγαμε ὅτι, ἐνῶ ὁ μεταφραστής στὴ δεκαετία τοῦ πενήντα διακατέχεται ἀπὸ φιλορωσικό φρόνημα, στὴ διάδοχη φάση τοῦ Ἐνατολικοῦ Ζητήματος ἐκφράζει, ἐνδεχομένως, μιὰ ἄλλη τοποθέτηση – μιὰ φιλοθωμανικὴ στάση. Ἐχει σημασία νὰ ἀντιμετωπίσουμε τὰ δύο αὐτὰ ἔργα συγχρόνως μὲ ἐνιαία ὀπτική, ὡς καρποὺς ἐνὸς ἰσοσθενοῦς πολιτικοῦ ἐνδιαφέροντος ποὺ διέπει τὸν μεταφραστὴ γιὰ τὸ Ἐνατολικὸ Ζήτημα, γιὰ τὶς δύο Αὐτοκρατορίες: ἀρχικὰ γιὰ τὴ ρωσικὴ καὶ ὕστερα γιὰ τὴν ὀθωμανικὴ, τὴ μία ὁμόδοξη, τὴν ἄλλη ἑτερόδοξη²⁷.

Ὁ Κροικιδᾶς, σὲ μονόφυλλο μιᾶς σχετικῆς μὲ τὴν ἔκδοση Ἄγγελίας ποῦ δημοσιεύει ἐνυπόγραφα τὸ 1856, ἐνόσω ἀκόμα μεταφράζει τὸν ρώσο ἱστοριογράφο, διαμηνύει στοὺς ὑποψήφιους φιλαναγνώστες:

*Τὸ ὀρθόδοξον γένος τῶν Ἑλλήνων στερεῖται τῆς ἱστορίας τοῦ ὁμοδόξου καὶ κραταιοτάτου ἔθνους τῶν Ρώσων ...*²⁸.

Διαπιστώνουμε ὅτι ὁ μεταφραστὴς τῶν μακρινῶν ἀποστάσεων δὲν εἶναι μόνον ὁ ἐκτὸς τῶν ἐγκοσμίων, αὐτοέγκλειστος, θεράπων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης. Λειτουργεῖ ὡς πατριώτης ἐν ἐργηρόρει – ὡς διαπρύσιος κήρυκας μιᾶς, τῆς ἐκείποτε καὶ κατὰ περίπτωσιν, πολιτικῆς ἀφύπνισης²⁹.

λο τῆς μετάφρασης ἀριθμοῦσε 3.844 σελίδες. Ὁ Κροικιδᾶς ἐφαρμόζει ἐδῶ τὴν πάγια μέθοδό του, ὅπως καὶ στὸν Χάμιερ, μεταφράζει δηλαδὴ ἀπὸ τὰ γαλλικά σὲ παραβολὴ μὲ τὸ πρωτότυπο. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωσιν, γνώστης τῆς ρωσικῆς εἶναι ὁ Ἀρχιμανδριτὴς τῆς Ρωσικῆς Πρεσβείας στὴν Ἀθήνα Κύριος Ἀντωνίνος.

27. Ἄλλωστε ἔτσι ἀντιμετωπίστηκε, ὅπως θὰ δοῦμε, καὶ ἀπὸ τὸν Θεαγένη Λιβαδᾶ στὴν ἐφημερίδα *Κλειῶ*.

28. Ἀθήναι, 2 Ἀπριλίου 1856. Βλ. Γκίνης - Μέξας, * 6853 μονόφυλλο. Δὲν τὸ γνωρίζω ἀπὸ αὐτοψία.

29. Ὁ Κροικιδᾶς, ὅπως εἶδαμε, ἐξελλήνισε τὴν ἱστορία *εἰς γλώσσαν καθαρεύουσαν καὶ πάντα ξενισμὸν ἀποφεύγουσαν*. Σταχυολογῶ, π.χ., ἀπὸ τὸν 4ο τόμο τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης τοῦ Χάμιερ, σ. 166, τὸν ὄρο «Arabien», τὸν ὁποῖο ὁ ἔλληνας μεταφραστὴς στὸν ἐπόμενο τόμο, σ. 353, ἀποδίδει «Ἀσιατικός». Ἡ πρόθεσις καθαρισμοῦ τῆς γλώσσας σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν τάσιν ἐξελληνισμοῦ τῶν ὄρων εἶναι ζήτημα ἄξιο προσοχῆς. Ὁ Σαρίπολος, ἐξετάζοντας τὴν μετάφρασιν, κατηγορεῖ τὸν Κροικιδᾶ ὅτι τὸν ὄρο «Ρωμαῖοι» τοῦ Καραμζίν γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς ἐκεῖνος τὸν ἀποδίδει «Ἑλληνας»: *Οἱ ἄθλιοι τοῦ Βυζαντινοῦ μεγαστάνεσ ἀφ' ἑαυτῶν ἐκαλοῦντο «Ρωμαῖοι». Διατί νὰ μετονομασθῶσιν Ἑλληνας; Καὶ οὔτε εἶναι δίκαιον νὰ ἀποδίδωνται ὡς ἐμφυτοὶ τοῖς Ἑλλησιν αἱ μοχθηραὶ τῶν Βυζαντινῶν μεγαστάνων*. Ν. Ἰ. Σαρίπολος, *Μελέτη ἐπὶ τῆς ἱστορίας τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Ρωσῆσ Νικολάου Καραμζίνου ...*, σσ. 1, 2, 7.

Ἐξ ἐπιστροφῆς ἐν τῇ δεκαετίᾳ τοῦ ἐβδομήντα καὶ στοῦ κατεξοχῆν ἀντικείμενό μας, τὴν *Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας*, τὴν ἑλληνικὴ ἔκδοσι τῆς *Ἱστορίας* τοῦ Χάμιερ. Στὸν πρῶτο τόμο προτάσσεται σύντομη βιογραφία καὶ ἐργογραφία τοῦ συγγραφέα, τοῦ *περιφανεστάτου τῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν κλειδοκράτορος*, ὅπως τὸν χαρακτηρίζει ὁ μεταφραστὴς ὑποδηλώνοντας τὴν ἀναστροφή του μὲ κείμενα τῆς περσικῆς, τουρκικῆς καὶ ἀραβικῆς γραμματολογίας³⁰.

Στὴ βιογραφία ἐπισυνάπτεται καὶ ἡ αὐτοβιογραφία τοῦ Ἰωσήφ Χάμιερ. Ὁμολογεῖ σὲ πρῶτο πρόσωπο στὸν «Πρόλογό» του ὅτι, ἐπειδὴ ἀκόμα καὶ γιὰ τοὺς ἐγγράμματους ἡ πρόσβασι στὰ ἴδια τὰ κείμενα τῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν εἶναι σχεδὸν ἀδύνατη, ἀναγκάστηκε ὁ ἴδιος γιὰ τριάντα χρόνια νὰ ἀφιερῶθει στὴν ἔκδοσι τῆς *Ἱστορίας* γιὰ συγκέντρωσι ὑλικοῦ. Ὑπογραμμίζει τὴν προσωπικὴ του συνεισφορὰ στὶς δαπάνες τῆς γερμανικῆς ἔκδοσις, περιγράφει τὸν μόχθο γιὰ ἀποπεράτωσι τοῦ ἔργου καὶ ἀπαριθμεῖ μὲ ἔμφασι τὶς βιβλιοθηκῆς καὶ τὰ ἀρχεῖα ποὺ ἐρεῦνησε

*ἄνευ χρημάτων πλὴν τῆς ἐμῆς μισθοφορᾶς, ἄνευ τῆς ἐπικουρίας ἁσιανολογικῶν ἀκαδημιῶν καὶ ἁσιανολογικῶν ἐταιριῶν, ἄνευ τῆς προστασίας πλουσιῶν καὶ μεγάλων*³¹.

Ἐνας λόγιος χρηματοδοτεῖ τὸ ἔργο του – πράγμα ὄχι σπάνιο στὴν ἱστορία τοῦ βιβλίου. Ὁ Χάμιερ, ὁ ἐμβριθὴς μελετητὴς τῆς πορείας τῶν ἀνατολικῶν λαῶν, εἶναι ἱστορικὸς ἀλλὰ καὶ διπλωμάτης – ὅταν ἐκφράζει τὶς ἰδεολογικῆς του κατευθύνσεις:

ἔλαβον τὸν κάλαμον ἄνευ συμπαθείας ἢ ἀντιπαθείας πρὸς πρόσωπα ἢ λαοὺς πρὸς ἔθνη ἢ θρησκείματα.

Καὶ καταλήγει :

30. «Βιογραφία τοῦ Συγγραφέως», *Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ὑπὸ Ἰ. Χάμιερ ...*, σσ. ια'-ιδ'.

31. Κωνσταντινούπολι, Βαγδάτη, Χαλέπι, Κάιρο, Βιέννη, Βερολίνο, Δρέσδη, Ἀγγλία (Κανταβριγία, Ὁξωνία), Παρίσι (ἢ Βασιλική, ἢ τῆς Ὀπλοθήκης), Ἰταλία, Βενετία (Μαρκιανή), Μιλάνο (Ἀμβροσιανή), Φλωρεντία (Λαυρεντιανή), Μαλιαβκιανή, Νεάπολι (ἢ τῶν Βουρβῶνων), Βατικανό, Ρώμη, Βονωνία – «Πρόλογος τοῦ συγγραφέως», *στό ἴδιο*, σ. ιη'. Στούς συνδρομητῆς ἐλάχιστα ἑλληνικὰ ὀνόματα συγκαταλέγονται. Ἄν ἐξαίρεσομε τὸν Λόρδο Γκίλφορντ ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, δύο εἶναι οἱ ἐνδιαφερόμενοι αὐτῆς τῆς κατηγορίας: ὁ Ἰ. Πελοπίδας ἀπὸ τὸ Μόναχο καὶ ὁ Δόκτωρ Ἀρσάκης, ἐγγράφονται γιὰ ἓνα ἀντίτυπο ὁ καθένας.

Μετ' ἀληθείας καὶ ἔρωτος ἀνέλαβον τὸν κάλαμον μετὰ πιστοῦ ζήλου πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ μετὰ θερμοῦ ἔρωτος πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀνατολῆς ἰδίᾳ δὲ τῆς ὀθωμανικῆς ... ὡς μεσάζοντος κρῖκου βαθέως ἐπιδράσαντος ἐπὶ τὰς ἱστορικὰς πράξεις τῆς Δύσεως ...³².

Τέλος ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἀδυναμία γλωσσικῆς πρόσβασης στὰ πρωτότυπα κείμενα καὶ ἡ σπάνις τῶν μεταφράσεων στάθηκαν οἱ αἰτίες τῆς ἱστοριογραφικῆς ἀπομόνωσης συγγραφέων τῆς ὀθωμανικῆς ἀλλὰ καὶ τῶν βυζαντινῶν χρονικογράφων τόσο ἀναμεταξὺ τους ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς εὐρωπαϊκοὺς ἀνατολιστές. Καὶ ἐνῶ παραθέτει ἀναλυτικὰ τὶς ὀθωμανικῆς πηγῆς του, προσθέτει βιβλιογραφικὰ καὶ ἀρχεακὰ λήμματα τῆς βυζαντινῆς ἱστοριογραφίας σχολιασμένα³³. Στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν εἶναι οἱ γηγενεῖς ποὺ ἐπικαλοῦνται τὸν ἑλληνικὸ μεσαῖωνα – ἐδῶ ὁ βυζαντινὸς κόσμος εἰσάγεται μέσα ἀπὸ τὸν διάυλο τῆς δυτικῆς ἱστοριογραφίας.

Οἱ δεκτικότητες τῆς ὁμογένειας: ἓνα παράδειγμα

Ἐνα καίριο ἐρώτημα πρὸς διερεύνηση εἶναι ποιῆς στάθηκαν οἱ ἄμεσες δεκτικότητες τοῦ ἑλληνικοῦ ἢ καὶ ἑλληνόφωνου ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ ἀπέναντι στὴν ἐξιστόρηση τοῦ ὀθωμανικοῦ παρελθόντος³⁴. Καὶ ἰδιαίτερα ποῖα ὑπῆρξε ἡ πρόσληψη τοῦ συγκεκριμένου ἔργου ἀπὸ πλευρᾶς τῶν ἐγχώριων θεαπόντων τῆς ἱστορίας – τόσο τῆς ἀκαδημαϊκῆς ὅσο καὶ τῆς ἐξω-ακαδημαϊκῆς κοινότητας. Στὸ ποσοστὸ ποὺ αὐτὸ εἶναι δυνατὸν νὰ τεκμηριωθεῖ, θὰ λέγαμε ὅτι κοινὸς παρονομαστής, ὡς πρὸς τὶς προθέσεις τουλάχιστον, ἦταν νὰ δοθεῖ βυζαντινός, μεσαιωνικὸς χαρακτήρας στὸ ἔργο. Τὸ ἔθνηκοποιημένο, πλεόν, Βυζάντιο εἶναι ὁ φέρων ὀργανισμὸς τῆς ἱστοριογραφίας στὰ μάτια τῶν ἐκπροσώπων τῆς ἑλληνικῆς λογιόσύνης.

Ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ ἐβδομήντα, ὅπως εἶδαμε, ἡ συμπλήρωση τῶν ἔξι μεταφρασμένων τόμων τῆς *Ἱστορίας* θὰ θεωρηθεῖ γεγονός ἀξιωματι-

32. «Πρόλογος τοῦ Συγγραφέως», στὸ ἴδιο, σ. λ'.

33. Στὸ ἴδιο, σσ. κδ'-κστ'.

34. Τὸ ζήτημα πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση μένει ἀνοικτό. Γαλλικὸ ἀντίτυπο τῆς *Ἱστορίας* τοῦ Χάμμερ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν στὸ Ἑθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν προσφέρει μαρτυρία γιὰ τὸν ἐξελλαδικὸ ἑλληνισμό, ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς ἴδιας τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ἀντιγράφω τὸ ἐπικολλημένο ex libris: Ἀριστείδης Πασᾶς *Γεωργαντζόγλου* *Γερουσιαστῆς Ὑπουργὸς τοῦ Ἐμπορίου καὶ τῆς Γεωργίας (1910-1911)*. Προηγουμένως ὑπῆρξε βουλευτῆς Ἀιδινίου (1908-1911).

μόνευτο από έντυπο της ομογένειας στην εφημερίδα *Κλειώ* της Τεργέστης. Ὑπογράφει ἕνας ἑπτανήσιος, ὁ ληξουριώτης Θεαγένης Λιβαδάς. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ τονίζεται ἡ συμπληρωματικότητα τῆς ἱστορίας τῶν μέσων αἰῶνων τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους μὲ τὴν ἱστορία τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἀντίστοιχα, καὶ ἐξαιρέται ἡ συμβολὴ ἐκείνου τοῦ πρώτου θεμελιωτῆ τῆς νεώτερης ἑλληνικῆς ἱστοριογραφίας – τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου. Γνωρίζουμε ὅτι ὁ Ἕλληνας ἱστορικός ἀρθρογράφει στὴν εφημερίδα – ἄλλωστε τὸ διαπιστώνουμε ἂν ἀνατρέξουμε στὸ ἀμέσως προηγούμενο φύλλο:

Τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους πλήρης ἱστορία ὑπάρχει πρὸ πολλοῦ ἐν χερσὶ τῶν ἀπανταχοῦ λογίων καὶ φιλοπάτριδων λογίων

ἀποφαίνεται ὁ Λιβαδάς.

Ἡ Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τῶν μέσων χρόνων ἕως τῆς σήμερον καὶ ἡ ἱστορία τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας τοσοῦτον συνέχονται ἀλλήλαις καὶ τοσοῦτον διοικουσὶν ἀλλήλων, ὥστε οὐδετέρη κατανοεῖται προσηκόντως καὶ ἐξιχνεύεται ἀνελλιπῶς ἄνευ τῆς ἐμβριθοῦς μελέτης καὶ πολυμεροῦς καταλήψεως τῆς ἐτέρας³⁵.

Ὁ Κροκιδᾶς ἀνέλαβε νὰ καλύψει τὸ ὑπάρχον ἔλλειμα πρὸς τὴν ἄλλη πλευρά, ἐκείνην τῆς ὀθωμανικῆς ἱστορίας. Ὁ ἀρθρογράφος ἐπιδιώκει νὰ κρατήσει ἴσες ἰδεολογικὲς ἀποστάσεις. Ἐνῶ μοιάζει καταρχὴν νὰ συντάσσεται μὲ τοὺς θιασώτες τῆς ρομαντικῆς ἱστοριογραφίας, βρῖσκει εὐκαιρία νὰ σπηλιτεύσει ἔμμεσα τὸ ρομαντικὸ κίνημα, συστήνοντας τὸ μεταφρασμένο ἔργο τοῦ περιτύστου *Χάμμερ* ὡς ἀντίδοτο στὸν κατακλισμὸ τῶν *γαλλικῶν μυθῶν καὶ τῶν φιλολογικῶν ἐξαμβλωμάτων* – κατὰλληλο νὰ διαδοθεῖ εἰς τὰς ἀπανταχοῦ ἑλληνικὰς οἰκογενεῖας. Ὅπωςδὴποτε ἡ νεοελληνικὴ λογιόσυνη, ἡ ἐντὸς ἢ ἐκτὸς συνόρων, ὅταν δεξιώνεται τὸ μεταφραστικὸ ἐπιτεγμα, προσδίδει μὴ ἑλληνόφρονα πλασίωση στὸ ὄλο ζήτημα.

35. Θ[εαγένους] Λ[ιβαδά], «Ἱστορία τῆς Τουρκίας», ἐφ. *Κλειώ*, ἀρ. 766, ἔτος ΙΕ', Σάββατο 20/4 Μαρτίου 1876. Τὴν ἴδια χρονιά, σὲ φύλλα τῆς εφημερίδας Φεβρουαρίου καὶ Δεκεμβρίου ἀντίστοιχα, ὁ Κων. Παπαρρηγόπουλος δημοσιεύει δύο ἄρθρα: «Ὀλίγα περὶ τῆς Ἱστορίας τοῦ καθηγητοῦ Χέρτοβεργ» καὶ «Ὁ ἐκπολιτευτικὸς χαρακτὴρ τοῦ Ἑλληνισμοῦ». Ὁ Λιβαδάς, συνεκδότης στὴν εφημερίδα *Κλειώ* μαζὶ μὲ τὸν Δ. Θερειανὸ ἀπὸ τὸ 1861 καὶ ἀρχισυντάκτης τῆς ὡς τὸ 1870, συντάσσει τὸ κείμενο μετὰ τὴν ἐγκατάστασίν του στὴ Βιέννη, ὅπου τὸ 1874 θὰ χρηματίσει διευθυντὴς τῆς ἐκεῖ Ἑθνικῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς. Γιὰ τὸν Λιβαδά, ὡς μεταφραστὴ, βλ. καὶ Γκίνης - Μέξας, ἀρ. 7717 (1958), 8715 (1861), 9431 (1862), καὶ ὡς συγγραφέα *Στοιχείων Γενικῆς Ἱστορίας* - *Ἀρχαίας Ἱστορίας*, βλ. 9902 (1863).

Δύο ἐπιστολές: τὸ ἀνεπίκαιρο μεταφραστικό ἐγχείρημα

Οἱ τρόποι πρόσληψης τοῦ μεγάλοπνοου αὐτοῦ ἱστορικοῦ πονήματος καὶ ἡ διακειμενικὴ παρουσία τῆς ἐπιστημονικῆς αὐτῆς διατριβῆς δείχνουν ὅτι τὸ ἐγγράμματο κοινὸ δὲν στάθηκε δυνατόν νὰ ἀναγνωρίσει τὴν αὐθυπαξία τοῦ ὀθωμανικοῦ κόσμου ὡς αὐτόνομου ἐπιστημονικοῦ ἱστοριογραφικοῦ πεδίου. Ἡ μεταμφίεση ποὺ ὀδηγεῖ στὴν ἐξουδετέρωσή του ἦταν μιὰ λύση: τὸ ἔνδυμα τῆς βυζαντινῆς πορφύρας μοιάζει νὰ καλύπτει συστηματικὰ ὅ,τι σχετίζεται μὲ τὸ ὀθωμανικὸ παρελθόν – καὶ παρόν. Πράγμα ποὺ ἐπιβεβαιώνεται μέσα ἀπὸ τὸν δημόσιο διάλογο ἀλλὰ καὶ μὲ δύο χειρόγραφες ἐπιστολές τοῦ Κροκιδᾶ, ἀνέκδοτες: ὁ μεταφραστής, ὁ ὁποῖος γράφει ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἀπευθυνόμενος στὸν Ἰωάννη Γεννάδιο, στὴν Ἀγγλία, ἐντάσσει ἀναμφισβήτητα τὸ ἔργο στὴ μελέτη τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ³⁶.

Στὴν πρώτη ἐπιστολή, τοῦ 1863, ὁ Κροκιδᾶς ἀπευθύνεται στὸν δεκαεννιάχρονο νεαρὸ Ἰωάννη Γεννάδιο, μόλις ἐγκατεστημένο στὸ Λονδίνο ὅπου ἐργάζεται στὸν χιώτικο οἶκο τῶν Ralli brothers. Ὁ Γεννάδιος, ἐκεῖνα τὰ χρόνια, ἀρθρογραφεῖ στὸν λονδρέζικο τύπο, στὴν ἐφημερίδα *Morning Star*, ὑπογράφοντας μὲ τὸ ἀρχαιοελληνικὸ *Dios Genna*, γιὰ νὰ ἀντικρούσει τὸν φιλοτουρκισμό τῶν Ἑγγλέζων καὶ νὰ ἀνατρέψει τὸ κλίμα ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος, ὅπως δηλώνει ἀργότερα αὐτοβιογραφούμενος³⁷.

Στὴ δεύτερη ἐπιστολή, δεκατρία χρόνια μετὰ, ὁ Κροκιδᾶς ἀνταποκρινόμενος στὰ αἰτήματα ἐνὸς διαπρεποῦς πλέον συλλέκτη – τοῦ τριανταδυάχρονου Ἰ. Γεννάδιου – ἀπαντᾷ πρῶτα ὡς ἔφορος τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης καὶ ἔπειτα ὡς μεταφραστής τῆς *Geschichte*. Τὸν πληροφοροεῖ ὅτι ἡ ἔκδοση τοῦ *περικλεοῦς Χάμιερ* εἶναι ἔτοιμη νὰ κυκλοφορήσει στὴν ἀγορά: *ἐπὶ τῶν καθ'*

36. Ἐπικολλημένες ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Γεννάδιο στὸ ἐσόφυλλο τοῦ πρώτου τόμου τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης τοῦ Χάμιερ. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴ θέση τῆ Διευθύνση τῆς Γενναδείου, τίς κυρίες Μαρία Γεωργοπούλου καὶ Σόφη Παπαγεωργίου, γιὰ τὴν ἄδεια δημοσίευσης τῶν ἐπιστολῶν, καθὼς καὶ τὸν κύριο Ἀνδρέα Σιδέρη γιὰ τὴ βοήθειά του. Τὸ προσωπικὸ ἀντίτυπο τοῦ κητόρα φέρει *ex libris* τοῦ ζευγους: *ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΙ ΑΝΘΗΣ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ. ΚΤΑΣΘΕ ΒΙΒΛΙΑ ΨΥΧΗΣ ΦΑΡΜΑΚΑ, μὲ χρονολογία ΑΠΚΒ' = 1822* στὸν πρώτο τόμο. Σὲ ὅλους τοὺς τόμους ἐπισυνάπτεται σῆμα τῆς τεκτονικῆς στοᾶς *ΜΕΓΑΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ ΤΟΥ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ ΤΕΚΤΟΝΙΚΟΥ ΤΑΓΜΑΤΟΣ .: ΕΝ ΡΟΔΩ ΑΝΘΩ*. Ὅπως μὲ διαβεβαιώνει ἡ κυρία Σόφη Παπαγεωργίου, τὸ σῆμα δηλώνει τὴν προέλευση τῶν τόμων ἀπὸ τὴ συλλογὴ Ροδοκανάκη – ὁ Γεννάδιος δὲν ἀνῆκε σὲ μασονικὸ τάγμα.

37. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, *Ἀμείρομα στὸν Ἰωάννη Γεννάδιο*, Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν, *The New Griffon New Series*, ἀρ. 4, Ἀθήνα 2001, σσ. 17-18.

ἡμᾶς χρόνων ὀγκωδέστερον βιβλίον δὲν εἶδε τὸ φῶς. Τυπώνει τοὺς ἕξι πρώτους τόμους μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ βρεῖ συνδρομητὲς γιὰ τοὺς ἐπόμενους. Ἐὰν τὸ μέχρι τοῦδε ὑπολογιζόμενο κόστος ἀνέρχεται στὸ ποσὸ τῶν πενήντα χιλιάδων δραχμῶν, προφανῶς ἀντίστοιχη δαπάνη τουλάχιστον θὰ ἀπαιτηθεῖ γιὰ τὴν ἄρτιωση τοῦ ἔργου.

Ὅταν τὸ 1876 ὁ Κροικιδᾶς καταφεύγει στὸν Γεννάδιο, ὁ διπλωμάτης βρίσκεται στὴν ἀκμὴ τῆς ἐπαγγελματικῆς πορείας του – ἀφοῦ ὑπηρετήσε στὴν ἑλληνικὴ πρεσβεία τῆς Κωνσταντινούπολης (1873) ὡς δευτέρος γραμματεὺς, τὸ 1875 ἔχει ἤδη ἀναλάβει πρῶτος γραμματεὺς καὶ μετὰ ἐπιτετραμμένος στὸ Λονδίνο³⁸. Ἡ στάση του στὰ ἑλληνοτουρκικὰ εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ στρατευμένη – ἐτοιμάζεται νὰ ἐκδώσει ἀνωνύμως τὴν ἐπόμενη χρονιά ἕναν ἐθνολογικὸ χάρτη τῆς Τουρκίας, ὅπου νὰ ἀπεικονίζει τὴν κατῆχηση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου³⁹.

Ὡς πρὸς τὴ βιβλιοφιλικὴ του δραστηριότητα γνωρίζουμε ὅτι στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ ἐβδομήντα στρέφεται στὸ παζάρι τῆς Ἀνατολῆς, στὴν Πόλη, καὶ ἐκεῖ, σὲ δοσοληφία μὲ Ἕλληνα παλαιοβιβλιοπώλη, συγροτεῖ τὴν περιηγητικὴ συλλογὴ του. Ἡ μέριμνα γιὰ τὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς «ἀνατολικῆς πτέρυγας» τῆς βιβλιοθήκης του δὲν συνιστᾷ μόνον οἰκονομικὴ ἐπένδυση. Ὅπως ἔχει ἐπισημανθεῖ, ὁ Γεννάδιος πίστευε ὅτι ἡ σχέση Ἑλλάδας-Τουρκίας ὄφειλε νὰ θεμελιωθεῖ καὶ νὰ ἐπιλυθεῖ στὴ μελέτῃ τῶν πολιτισμῶν, ἐκατέρωθεν. Μὲ μιὰ εὐρεία ἐθνολογικὴ ὀπτικὴ κατήχησε τὴ συλλογὴ σπάνιων ἐντύπων καὶ χειρογράφων ἀποθησαυρίζοντας πρωτογενεῖς πηγές – στὰ ἀραβικά, κοπτικά, αἰθιοπικά, περσικά καὶ τουρκικά⁴⁰.

Σὲ αὐτὸν τὸν ἄνθρωπο θὰ ἀπειθυνθεῖ ὁ Κροικιδᾶς τὸ 1876: ὄχι σὲ ἕναν κοῦσο-ὑποπνήγιο χορηγὸ, ἀλλὰ σὲ ἕναν μακίηνα μὲ εὐαίσθησι καὶ ἱστορικὴ ὀξύδερξεια. Ἐλπίζει ὅτι ἐκεῖνος ὁ παλαιὸς του γνώριμος θὰ σταθεῖ ἀρωγὸς στὸν μεταφραστικὸ του οἶστρο χρηματοδοτώντας μιὰ ἔκδοση Ὀθωμανικῆς Ἱστορίας μέσα σὲ μιὰ δεδομένη πολιτικὴ συγκυρία τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων.

38. Donald M. Nicol, *Johannes Gennadios - The Man. A Biographical Sketch*, American School of Classical Studies at Athens, Ἀθήνα 1990, σσ. 6, 8.

39. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, *Ἀφιέρωμα στὸν Ἰωάννη Γεννάδιο*, σ. 23.

40. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Ὁ Ἰωάννης Γεννάδιος καὶ ἡ συγκρότηση τοῦ ἀντικειμένου τῶν Νεοελληνικῶν Σπουδῶν», *Πέμπτη ἐτήσια διάλεξη Ἡμέρας Μνήμης Ἰωάννου Γενναδίου, 14 Μαρτίου 2001*, Σύλλογος Φίλων Γενναδείου Βιβλιοθήκης, Ἀθήνα 2002, σσ. 14, 21. Διαπιστώνουμε ὅτι τὰ κοραϊκὰ χειρόγραφα καὶ ἐντυπα τῆς συλλογῆς ποὺ ἀγόρασε τὸ 1885 ἀντὶ 1.600 δραχμῶν ὁ ἴδιος ὁ Ἰωάννης Γεννάδιος ἀνήκαν προηγουμένως σὲ ἕναν Μικρασιάτη – τὸν λόγιό τυπογράφο Νικολαΐδη Φιλαδέφεια.

*Τὸ φαινόμενο τῆς ἀσυνέχειας στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία:
κάποια συμπεράσματα*

Ἡ ἐξάτομη μετάφραση τῆς *Geschichte des Osmanischen Reiches* κατατάσσεται στὶς ἀσυνέχειες τῆς νεοελληνικῆς ἱστοριογραφίας: ἔμεινε ἡμιτελής. Τὸ ἂν τὴ στήριξε οἰκονομικὰ ὁ Γεννάδιος θὰ παραμείνει ἐρώτημα – γιατί δὲν ἀποκλείεται ἀκόμα καὶ νὰ συνεισέφερε κάποιον ποσό. Ἴσως νὰ μὴ θέλησε νὰ ἀνταποκριθεῖ – ἐξίσου πιθανό. Πάντως οἱ ἐπιστολὲς δὲν πῆγαν στὸν κάλαθο τῶν ἀχρήστων. Τὶς φύλαξε προσεκτικά.

Προϋϋσῆς τῆς παρακμῆς καὶ τοῦ διαμελισμοῦ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, πίσω ἀπὸ τὴν περιστασιακὴ ἄρνηση τοῦ ὅποιου χορηγοῦ ἢ χρηματοδότη πρέπει νὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ διακρίνουμε τὸ δομικὸ στοιχεῖο – τὴν πάγια ἄρνηση, τὴν ὀχύρωση τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινού, ἂν ὄχι τῆς κοινωνίας, ἀπέναντι στοῦ ξένο καὶ τὸ ἐξ Ἀνατολῶν προερχόμενο. Νὰ συνδέσουμε, δηλαδή, τὴ μετάφραση ἐνὸς βιβλίου γιὰ τὴν ὀθωμανικὴ ἱστορία μὲ τὴν ἱστορικὴ καμπύλη τῆς δεκαετίας τοῦ ἐβδομήντα. Στὰ χρόνια πού ἔπονται τῆς Ἀνατολικῆς κρίσης, ἢ προσοχὴ ὀρισμένων εἶναι πολιτικὰ στραμμένη στὸ ἐγχεῖρημα τῆς ἐνσωμάτωσης τοῦ Βυζαντίου. Στὴν ἱστοριογραφικὴ παραγωγή τῆς δεκαετίας τοῦ ἐβδομήντα, διαπιστώνουμε πύκνωση τῶν ἐκδόσεων μὲ βυζαντινὸ προσανατολισμό. Τὰ πράγματα κινοῦνται λοιπὸν πρὸς τὴν ἐκ διαμέτρου ἀντίθετη κατεύθυνση. Ἡ γνώση τοῦ ὀθωμανικοῦ κόσμου δὲν βρῖσκεται στὶς ἰδεολογικὲς προτεραιότητες τῆς νεοελληνικῆς σκέψης τῆ δεκαετία τοῦ ἐβδομήντα, δεκαετία πού συμπίπτει μὲ τὴ ματαίωση τοῦ μεγαλεπήβολου μεταφραστικοῦ ἐγχειρήματος.

Γιὰ τὴν κοινὴ γνώμη αὐτὸ πού χαρακτηρίζει τὸ ἔργο τοῦ Χάμμερ – ἔργο μνημειακοῦ χαρακτῆρα – εἶναι ἡ φιλοτουρκικὴ τοποθέτησή του. Ἀκόμα καὶ ἕναν αἰῶνα μετὰ, μὲ τὸν ἴδιον τρόπο καταγράφεται στὴ συνείδηση τῶν μεταγενεστέρων – ἀρκεῖ νὰ ἀνοίξει κανεὶς στὸ σχετικὸ λήμμα ἕνα ἑλληνικὸ ἐγκυκλοπαιδικὸ λεξικό. Τὸ ὅτι ὁ αὐστριακὸς συγγραφεὺς ἐνστερνίζεται τὴ θέση τῆς ἐπίσημης τουρκικῆς ἱστοριογραφίας σχετικὰ μὲ τὴν καταγωγή τῶν Ὀθωμανῶν, πρᾶγμα πού κατὰ τὸν P. Wittek ἐξασφάλισε τὴν ἀπρόσκοπτη ἀλλὰ καὶ ἀνεξέλεγκτη ἀναπαραγωγή τῆς συγκεκριμένης ἄποψης στὶς κατοπινὲς ὀθωμανικὲς ἱστορίες, ἄς λογαριαστεῖ ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ πολλαπλὰ αἷτια πού ἐμπόδισαν τὴν ἀρτιμέλεια τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης.

Ὅποσδήποτε μιὰ συνολικὴ ἀντιμετώπιση καὶ ἀνάγνωση τοῦ Χάμμερ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἑλληνομαθοῦς κοινού μοιάζει μᾶλλον ἀπίθανη. Τὸ ἔργο σὲ ὁποιαδήποτε γλωσσικὴ ἔκδοσή του, γερμανικά, γαλλικά ἢ ἑλληνικά, ἀποτελεσε δεξαμενὴ πληροφοριῶν γιὰ περιστασιακὴ χρῆση. Τὸ τεκμηριωτικὸ

ύλικό, με το οποίο η *Όθωμανική Ιστορία* του Χάμμερ τροφοδότησε την ελληνική ιστοριογραφία, χρησίμευσε ως έγκυρη επιστημονική ύποδομή, δίχως απαραίτητα το έργο να έχει διαβαστεί στο σύνολό του. Σε γενικές γραμμές μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι το όνομα του Χάμμερ – του κλασικού – χρησιμοποιείται στα ελληνικά ως παραπομπή και υποσελίδια σημείωση συνήθως έγκωμιαστικά⁴¹.

Το έρώτημα γιατί το μεγαλεπήβολο μεταφραστικό έγχείρημα του Κωνσταντίνου Κροκιδά έμεινε ήμιτελές, δέν είναι δυνατόν να άπαντηθεί πληρέστερα, τή στιγμή μάλιστα πού τά πραγματολογικά τεκμήρια έξαντλούνται. Καί δέν είναι δυνατόν να άπαντηθεί στο μέτρο πού οί ύποθέσεις μας περιορίζονται στο πλαίσιο τής γεγονοτολογικής ιστορίας. Έκείνο πού ίσως μās διαφωτίσει είναι ή έρμηνεία τής εκδοτικής ασυνέχειας σέ συνάρτηση με τήν ευρύτερη και διαρκέστερη ιστορική συγκυρία. Πρώτα άπ' όλα στον 19ο αιώνα τó ενδιαφέρον για τή μεγαλόπνοη, άκόμη και μορφολογικά έκτεταμένη, πολύτομη προεθνικού τύπου έξιστόρηση βρίσκεται σέ ύποχώρηση. "Ένα έργο «αυτοκρατορικών» προδιαγραφών μιάς άνάλογης ιστοριογραφικής έμβέλειας πού έδράζεται σέ άνάλογη ευρυμάθεια – επίδιτιον παλαιού καθεστώτος – συνιστά τόλμημα άσφαλώς πολυδάπανο άπό πλευράς τού παραγωγού-έκδότη-μεταφραστή. Άλλά και άπό πλευράς τού καταναλωτή άναγνώστη, άπαιτούσε χρήματα να άγοραστεί άλλά και χρόνο για να άφομοιωθεί ή άπλά και μόνον να διαβαστεί. Συνεπώς δέν είχε θέση στη λογική πού πρυτάνευε στην ιστοριογραφία τή δεκαετία τού έβδομήντα, όπου κυριαρχεί ή κατάτμηση – ή συνεπώς ειώνητη και ή δι' ίδιαν χρήσιν άντίληψη τής ιστορίας :

41. Στην *Επιθεώρηση των Άνατολικών Έθνών*, περιοδικό πού τυπώνεται ελληνικά στη Βάρνα, τή δεκαετία τού έξήντα, ένας Έλληνας τής Βουλγαρίας, ό Χαρίλαος Δημόπουλος, ενώ μνημονεύει στις πηγές του πάνω άπό δεκαπέντε φορές τόν Χάμμερ – έρανίσματα άπό τή γαλλική έκδοση –, δέν διστάζει να διατυπώσει άυτηρής έως και άπαξιωτικές κρίσεις για τόν Άυστριακό : « ... ό Χάμμερ περιπίπτει πολλάκις εις λαβύρινθον άδιέξοδον και τó χειρίστον πολλαχού άντιφάσκει», Χαρίλαος Δημόπουλος, «Β' Βούλγαροι. Καί τούτων προηγούνται τινά σλανικά», *Επιθεώρησις των Άνατολικών Έθνών*, Βραΐλα 1866, σ. 186. Τό όνομα τού άυστριακού ιστορικού στις σσ. 22, 124, 130, 160, 163, 165, 166, 168, 184, 186, 189, 193, καθώς και στις σσ. κθ', λ', λε'. Άς σημειωθεί έδώ ότι, όπως προκύπτει άπό τó πρώτο τεύχος, οί Τούρκοι άποτελούν τó έτερο σέλος των ενδιαφερόντων τού Δημόπουλου. Τήν πληροφορία χρωστώ στη Νάντια Ντάνοβα, τήν όποια και πάλι εύχαριστώ.

Ἡ παραγωγή ἱστορικῆς γνώσης δὲν ταυτίστηκε μὲ μιὰ γενικότερη ἀνάγκη γιὰ ἱστορικὴ κατανόηση ποὺ ξεπερνᾷ τὰ ὅρια τοῦ ἐθνικοῦ ... Ἡ ἱστορία «τῶν ἄλλων» κινητοποιοῦσε ἐρευνητικὰ ἢ ἱστοριογραφικὰ ἐνδιαφέροντα στὸ μέτρο ὅπου αὐτοὶ συναντιῶνται σὲ ὅσα ἐδάφη θεωρήθηκαν ἑλληνικά⁴².

Ἡ μεταφορὰ ἑνὸς ἱστοριογραφικοῦ προϊόντος ποὺ ἔφερε παλαιὰ ἡμερομηνία παραγωγῆς, ἀνήκε στὸν προεθνικὸ κόσμο, στὴν αὐτοκρατορικὴ τάξη, καὶ ἡ μεταφύτευσί του στὸν χῶρο καὶ τὸν χρόνον τῶν ἐθνικῶν κρατῶν ἀποδείχθηκε ἀσύμβατη, ἀνεπίκαιρη καί, ἐνδεχομένως, γιὰ κάποιους ἀπειλητικὴ. Ὅσο προχωροῦσε ὁ ἑλληνικὸς 19ος αἰώνας, ὄλο καὶ λιγότευαν οἱ ἀντικειμενικὲς πιθανότητες, ὥστε ἡ ὑποδοχὴ ἑνὸς τμήματος τῆς μετάφρασης τοῦ Χάμμερ νὰ ὀδηγήσει σὲ αἴσια ἔκβαση τὸ ἄλλο ὑπόλοιπο τμήμα.

Ἡ ἰθαγενὴς λογιόσυνη προτίμησε νὰ διαχειριστεῖ τὸ κείμενο σύμφωνα μὲ τὶς δικές της ἀνάγκες: ἀποσυνδέοντας ἕνα μόνον μέρος τοῦ ἀφηγήματος ἀπὸ τὸν κεντρικὸ ὀθωμανικὸ κορμὸ του, ἐμβαπτίζοντάς το σὲ ἑλληνικά χρώματα, εἶδε μιὰ ἐν προκειμένῳ «βυζαντινὴ» ἀνάγνωση ὡς τὴ μόνη δυνατὴ ἐκδοχὴ. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἕνα γνωστικὸ ἀντικείμενο ἐπιστρατεύεται σὲ πατριωτικὴ ἀποστολὴ καὶ καλεῖται νὰ διαδραματίσει προκαθορισμένο ρόλο στὴν οἰκοδόμησι τῆς νεοελληνικῆς ἱστοριογραφίας στὸ πλαίσιο ἑνὸς ἀκόμη ἐθνικοῦ κράτους στὸν γεωγραφικὸ χάρτη – τοῦ νεοελληνικοῦ ἐθνικοῦ κράτους.

42. Σπύρος Ἴ. Ἀσδραχᾶς, «Ἡ θεματικὴ τοῦ συνεδρίου. Τὰ κεκτημένα καὶ οἱ προβολές του», στὸ *Ἱστοριογραφία τῆς νεότερης καὶ σύγχρονης Ἑλλάδας 1833-2002*, Πρακτικά Δ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἱστορίας, τόμ. Α', ΚΝΕ-ΕΙΕ, Ἀθήνα 2004, σσ. 30-31.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Δύο ἐπιστολὲς τοῦ Κωνσταντίνου Σ. Κροκιδᾶ πρὸς τὸν Ἰωάννη Γ. Γεννάδιο

Ἐπιστολὴ πρώτη

Ἀθήνησι 19 Ἰανουαρίου 1863.

Κυρίέ μου,

Ἐλυπήθην διότι κατὰ τὴν τελευταίαν ἐνταῦθα ἄφιξίν σας ἤμην εἰς Κόρινθον καὶ δὲν ἐδυνήθην νὰ λάβω τὴν ἄμετρον εὐχαρίστησιν τοῦ νὰ σᾶς ἴδω. Ἐν τούτοις σῶζω πάντοτε ἀκμαίαν τὴν εὐχαρίστησιν ἐπὶ τῇ τιμῇ τῆς ὑμετέρας γνωριμίας.

Πολλοὶ τῶν ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ φίλων μου ὁμογενῶν μὲ παρεκάλεσαν ἵν' ἀνακοινῶ αὐτοῖς τακτικῶς τὰ καθ' ἡμᾶς νεώτερα ἐν ταῖς παρούσαις κρίσιμοις περιστάσει τῆς πατρίδος, ὑπὲρ ἧς οὐδέποτε ἔπαυσαν μερμινῶντες. Μὴ δυνάμενος νὰ ἐπαρκῶ εἰς τὴν ἐπιθυμίαν ταύτην τῶν ὁμογενῶν, ἀπεφάσισα τὴν λιθογράφειν τῶν ἐπιστολῶν μου. Πεποιθὼς δὲ ὅτι θέλω σᾶς εὐχαριστήσῃ θέλω σᾶς διευθύνει τὰς ἐπιστολάς μου. Ἐπειδὴ δ' ἀγνοῶ τὴν διεύθυνσιν τοῦ καταστήματός σας, Σᾶς παρακαλῶ νὰ μοι δηλώσητε αὐτήν, διότι τὴν παροῦσαν μου σᾶς διευθύνω διὰ τοῦ Κ. Α. Γ. Εὐμορφοπούλου.

Ἐν τούτοις σᾶς προσφέρω τὰς βαθυτάτας προσρήσεις μου καὶ ὑποσημειοῦμαι

Πρόθυμος φίλος
καὶ δοῦλος Σας
Κ. Σ. Κροκιδᾶς

Ἐπιστολή δευτέρα

Ἀθήνησι 10 Ἰανουαρίου 1876.

Ἀξιότιμε φίλε,

Περιχαρῶς ἔλαβον τὴν ὑμετέραν ἐπιστολήν, ἣτις ἀνεκάλεσεν εἰς τὴν μνήμην μου τὴν εὐχαρίστησιν ἣν ἔσχον, ὅτε πρό πολλῶν ἐτῶν ἔλαβον τὴν τιμὴν ἵνα γνωρίσω Ὑμᾶς. Εὐγνωμονῶ Ὑμῖν, φίλε, ἐπὶ τε τῇ ἀναμνήσει ταύτη, καὶ ἐπὶ τῇ φιλίᾳ καὶ ἀγάπῃ ἣν ὑπερ ἑμοῦ σώξετε.

Σύγγνωτε, ἐὰν βραδέως ἀπαντῶ εἰς τὴν ἐπιστολήν ὑμῶν. Ὁ λόγος τῆς βραδύτητος ταύτης ἦν ἀκούσιος· διότι ἡ ἐθνικὴ βιβλιοθήκη ἦν κατὰ τὰ δωδεκαήμερα κλειστή. Νῦν δὲ ἀνοιχθείσης σπεύδω ἵνα ἐκπληρώσω τὴν ὑμετέραν παραγγελίαν καὶ πέμψω ἐκλείστως τὰς ἐπιγραφὰς τῶν βυζαντινῶν, ἅς μοι ἐζητήσατε.

Αθήναι 10 Ιανουαρίου 1876.

Αξιότιμη Φίλη,

Περιχαρές έχω των ερωτήσεων
 ερωτήσεων, η τις ανυπόμονοι εν τω μεταξύ
 μου των περιχαρών εν έχον, ότι ερώ
 ερωτών των έχον των ημών να γνο-
 ρίσει υμεις. Εύχρημον υμιν, φίλη,
 να η τη αναμνηστική εν εν τη φίλη
 ερώτησιν εν υμεις ερω ερώτησιν.
 Εύχρηστοι, εν βραδύς άπαντι εν
 εν ερωτήσιν υμιν. Ο χρόνος της βραδύτης
 ταύτης εν άουτος. διότι η ερωτησιν ερω-
 οδύσιν εν υμεις εν ερωτησιν υμεις.
 Που δι' ανυπόμονοι υμεις να ερωτησιν
 εν ερωτησιν παραχαρτήσιν εν ερωτησιν εν
 υμεις εν ερωτησιν των ερωτησιν, εν
 εν ερωτησιν.

Σᾶς παρακαλῶ ἵνα σώζητε πάντοτε
ὑπὲρ ἐμοῦ τὴν φιλίαν, ἣν σώζετε, καί
μοι προστάττετε πάντοτε εἰς ὃ,τι δύναμαι
νά φανῶ ὑμῖν χρήσιμος.

Ἐπιτρέψατέ μοι, φίλε, νά ἀνακοινώσω
ὑμῖν, ὅτι κατὰ τὸν μῆνα τοῦτον δημοσιεύω
τὴν μετάφρασιν ἕξ τόμων τῆς ἱστορίας τῆς
Ἰθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, τῆς ὑπὸ τοῦ περι-
κλεοῦς Χάμιερ συγγραφείσης, οὔτινές εἰσιν
οὕτως εἰπεῖν ἡ ἱστορία τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλλη-
νισμοῦ. Οἱ ἕξ οὗτοι τόμοι εἰσὶ τὸ ἡμισυ
τοῦ ἔργου· δημοσιεύω δὲ νῦν αὐτοὺς ὅπως
δυνηθῶ νά ἐξεύρω συνδρομητὰς πρὸς ἐξακολού-
θησιν τῆς τυπώσεως, ἧτις ἀπαιτεῖ ἕως 50 χιλ.
δραχμῶν· διότι ἐπὶ τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων
ὀγκωδέστερον βιβλίον δέν εἶδε τὸ φῶς.
Πέποιθα, ὅτι ἐν δέοντι θέλετε μοὶ παρῆξει

πᾶσαν σύστασιν καὶ συνδρομὴν παρὰ τοῖς
πολυπληθέσι φίλοις Σας.

Λήγων τὴν παροῦσάν μου προσφέρω
ὑμῖν φιλικωτάτας προσρήσεις καὶ ὑποσημειοῦμαι

Προθυμότατος φίλος

Κ. Σ. Κροκιδᾶς.

ετασαν ούτως η συνταγήν παρ' τοις
σοφιστηδίοις φίλοις βαρ.

Δίχον την παρ' εσάν μου ερεοσίον
ίμιν φίλιωτάτα ερεοσίον η υδατοερεοσίον

λεοδουκίτατος φίλιος
η ε ηρεοσίον.

Το εσωφύλλο του πρώτου τόμου της ελληνικής έκδοσης του Χάμιερ φέρει τὸ *ex libris* τοῦ ζευγὸς Γενναδίου (ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΙ ΑΝΘΗΣ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ, ΑΠΚΒ' [1822] ΚΤΑΣΘΕ ΒΙΒΛΙΑ ΨΥΧΗΣ ΦΑΡΜΑΚΑ). Τὸ σήμα τῆς Τεκτονικῆς Στοᾶς ἀνήκε στον προηγούμενο χιτήτορα, τὸν Prince Rodocanakis (ΜΕΓΑΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ ΤΟΥ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ ΤΕΚΤΟΝΙΚΟΥ ΤΑΓΜΑΤΟΣ .:).